

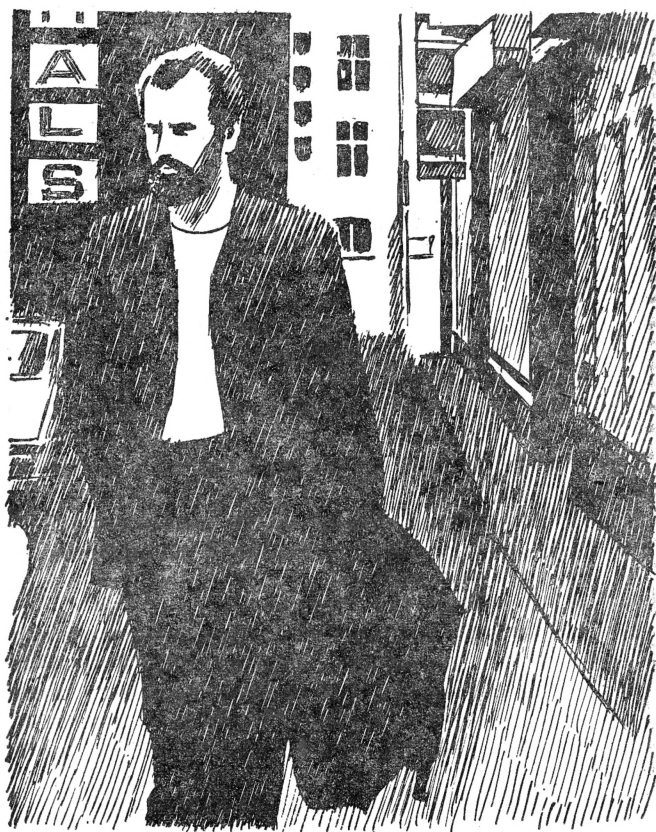
КОСТАС ВАЛЕТАС

Костас Валетас народився 1939 р. на острові Лесбосі, в родині відомого грецького письменника й літературного критика Йоргоса Валетаса.

Вивчав юриспруденцію та політекономію в Афінському університеті, філологію — в університетах Франції та Італії. Літературну діяльність почав як поет. У 1961 р. опублікував поему, присвячену Патрісові Лумумбі. Наступного року вийшла збірка оповідань «Загублена краса». По тому побачили світ «Хоробре життя» (1964), «У кав'ярні Табакіса» (1970), «Китайська стіна» (1971), «Слон» (1975), повісті «Заробітчани» (1976), «Знищення стариганів» (1977), п'єси «Хіджра» (1973), «Єлена Негрін» (1978), «Велике місто» (1978) та інші твори.

Під час військово-фашистської диктатури (1967—1974) письменник жив у еміграції. В перекладах К. Валетаса грецький читач знайомиться з творами радянських (зокрема А. Ахматової, Р. Гамзатова, Я. Смелякова, К. Ваншенкіна) та сучасних іспанських поетів, з поемами Пабло Неруди, романами А. Камю і Г. Маркеса.

Письменник уклав і видав серію антологій та збірок, серед них — «Антифашистське» (1976), «Сучасна болгарська література» (1976), «Антологія Опору. Іспанія. Португалія. Мозамбік. Гвінея-Бісау. Ангола» (1974), «Польська антологія» (1978), «Радянська література» (1979). Після відновлення демократії в країні збірка оповідань К. Валетаса «Китайська стіна» була відзначена літературною премією. Твори письменника перекладено в багатьох країнах.

ЗАРОБІТЧАНИ

I

Мане Помакос — син Рамадана-Рамадана..
Мане Делі Нурі — розносник..

Як тільки вибоїста бруківка, що вела вгору, віддалялася від м'якого дзюркоту Ахметбеевої криниці, перехожі натикалися на вивіску «Кузня Танасіса Петаласа». (Триста років тому криницю подарував селу один побожний мусульманин. Якось він проїжджав тут із своєю родиною. Його вагітна дружина була на останніх днях, і саме отам, де тепер мармурова криниця, у ханум почалися перейми; з села поприбігали жінки, щоб якось допомогти, зарадити їй).

Прийшла повитуха; жінки нагріли води, принесли чисті пелюшки, щойно витягнуті зі скрині, мереживні простирадла, що пахли лавандою; оточили породіллю увагою й співчуттям, допомогли розродитися і віддали бееві дитину.

Побожний мусульманин не забув того. Не минуло й року, як він надіслав до села майстрів, щоб викопали криницю та обіклали її мармуром; тепер не треба було далеко ходити по чисту воду).

По той бік кузні бруківка ширшає, мов жіноче тіло в стегнах, і стає схожа на площу з платаном, який стиха погойдує гіллям і ніби заграє до васильків, що прикрашають вікна.

З дороги долинає знайомий тупіт навантаженої кобили, що підіймається вгору, стомлена й виснажена.

Тупу-тупу-туп...

Тупу-тупу-туп-туп...

Верхи на кобилі, хвацько тримаючи вуздечку, в сірій кеппі (від якої, а також від листя платана його обличчя здається мідно-зеленим), з червоною едвабною хусткою на шиї, як у грабаря з Йоганнесбурга чи в цигана-дури світа з Богемії, сидить, немов ходжа, Мане Помакос, розносник.

— Підкуй-но задні! — просить він коваля.

— Тільки?

— На передніх ще тримаються!

Коваль бере в праву руку щітку й починає чистити кобилу. Великими ножицями підстригає її, не зачіпає лише того місця, на яке кладеться сідло.

Потім підіймає задню ліву ногу тварини, щипцями витягає цвяхи із зношеної підкови; задоволена тим, що виконала свою місію, підкова падає на вгноєну землю. Майстер лишає щипці й бере судраж — спеціальний ніж, увесь напружується й зрізає копито.

Залишається набити нову підкову. Коваль добирає її, знову підіймає ногу тварини і, забиваючи молоточком глибоко в копито вухналі, припасовує підкову.

Потім загинає кінчики вухналів набік і пристукує їх, щоб добре трималися.

— Готова твоя кобила, Помакосе.

— Ну, ходімо перехилимо по чарчині, — запрошує Мане Помакос, що сидить, простягнувши ноги на два стільчики, Мане Помакос, син Рамадана-Рамадана, оточений селянами. Він зібрався випити узо¹ й перепочити.

Треба промочити горло, що пересохло від улесливих та солодких слів — така робота: адже він мусить забивати голови клієнткам (язик крутиться, мов веретено!), щоб продати

зілля цілюще,
зілля живуще
та різні витівки дурисвітські:
таємні заклинання й чари,
пророцтва й віщування,
і для русалок наспіви,
і папірці, що допоможуть скинути дитину
та пазурів диявола позбутись,
і приписи, як повернути чоловіка,
що тебе покинув;
двовірші сатани, щоб ногу ворог твій
зламав,
замови незбагненні від пристріту,
слова таємні, що наводять знов
на розум;
припарки на ячмінь, на ревматизм, на опух
і порошок на чиряки,
пігулки, щоб родилися сини,
щоб не засиділась дочка

¹ Гатунок горілки (грецьк.).

в старих дівках,
та щоб синок листи писав
із чужини;
замови од водянки та од віспи,
слова, та молитви, та всякі соломонові
премудрості,
щоб іншої твій любий не кохав.

— Швидко ти впорався, майстре.

— Швидко й навіки.

— Вічного немає нічого.

— Звідки їдеш, Мане, цього разу?

— Я зробив великий гак. Сімнадцятого вирушив з Драми. Їхав до Ксанті фракійськими долинами, що простяглися вздовж Родопи, потерпав від спеки й посухи. Але перш ніж приїхати до Ксанті, я завернув на північ, перетнув виноградники й навідався до помакійських сіл.

— Був у своїх?

— Один вечір.

— І не відпочив?

— Що робити, я мав відвезти п'ять килимів за десять кілометрів на захід. Пестив жінку лише одну ніч...

— А далі?

— Потім від помакійських сіл подався горами до болгарського кордону, до узгір'їв Врондо, побував у тамтешніх селах, вони геть загубилися серед скель, усіма забуті. Життя там ще первісне, нерозбещене — простота, сонце й тиша.

А тобі як живеться, майстре? Як справи? — питає й собі Помакос.

Коваль погладжує пишні вуса, вкриті просивінню, злегка закручує їх. Недбало кладе руку на черево, що почало вже роздуватися — адже людині вже скоро п'ятдесят дев'ять, — жорстокий і нестерпний вік для чоловіка!

Доїдає в'ялену рибу, допиває горілку.

— Слава тобі, господи, слава. Не скажусь. Село наше, Мане Делі Нурі, чимале, велике село, скажемо; і люди зі свого тютюну хоч сяк-так забезпечені. Певна річ, на свої кошти вони не можуть побудувати будинки в Драмі чи Серрах або податися до Салонік; проте, щоб розплатитися як слід за кування худоби, вони мають більш ніж досить. Крім того, Помакосе, тут місце дуже людне та й я майстер відомий. Уже сорок років підковую худобу в навколишніх селах аж до Драми. Приведи мені якого хочеш віслюка, коня або мула з першого-

ліпшого села, хай він буде старий і напрацьований чи молодий і ще не призвичаєний до роботи, я скажу, не доторкаючись до нього, навіть не дивлячись, якої підкови йому треба.

II

Доля закинула нас сюди. Не можна тікати звідси. Хочемо чи не хочемо, але тут ми народилися. Тут наша батьківщина. Як не можна вибирати батьків, так і батьківщини вибирати не можна. Кожен народжується від тих і там, від кого й де йому судилося.

Спокійно й неквапливо підійшов син Апідакласа Пасанденас і щось вигукнув крізь віконну шибку:

- Що кажеш, чоловіче? Не чую!
- До телефону-у-у...
- Чоловіче, не чую, кажи голосніше-е-е!
- До телефону!
- Хто? Щось із сестрою сталося? Що трапилось?
- Твій син із Салонік.

Жінка жбурляє хустку й розпатлана вибігає на вулицю.

— Допоможи, мати божа,— белькоче.— Порятуй нас від усякого лиха, допоможи, пречиста діво!

«Це я повідомив їх про те, що вже звільнився і приїду до села обіднім автобусом. Мене вийшли зустрічати батьки й сестра в святковій сукні.

Дивлюся на неї. Як вона змінилася! Пам'ятаю її біленькою, мовчазною, стриманою, спокійною. Тепер сестра золотаво-засмагла, витончена, смілива. Вона обіймає й дзвінко цілує мене».

Але коваль Танасіс не дозволив жінкам вітатися та вицілюватися з хлопцем, скинути з нього солдатський одяг та принести йому цивільний, давно вже приготований.

Повів сина до кузні. Притягнув до себе, обійняв, як тільки зачинив двері.

Йоргіс усміхався. В армії забувається, що свого часу служба скінчиться й ти повернешся до звичного життя. Термін військової служби такий довгий, що переставш орієнтуватися в часі.

Два роки — це тридцята частина людського життя. А коли взяти до уваги, що тільки після двадцяти літ людина виходить із туманної мрійності дитячого та юнацького віку, то ці два роки чогось таки варті.

Отже, двадцята частина? П'ятнадцята?

Вони посідали на старого возика. Йоргіс запалив сигарету.

Танасіс не знає, з чого почати. В останні дні, коли з нетерпінням чекали повернення хлопця до села, коваль думав, що заговорить із сином, як тільки той вийде з автобуса. Він мав стільки планів, якими мусив поділитися з єдиним сином.

Зараз він ходить по кузні, наступаючи на кізьяки, цвяхи, ошурки, купи сміття й не знає, з чого почати.

Йоргіс палить сигарету й чікає. Усміхнено дивиться на батька. Дивно: кремезний згорблений чоловік з вусатим зморшкуватим і вистражданим обличчям — його батько. Ця думка пронизує мозок і все тіло Йоргіса, підкоряє собі.

Про що говорити, якими думками обмінятися з оцим чоловіком середніх літ — це питання виринає з глибини свідомості, що зважає зміст слова «*батько*», стежить за найменшими порухами й жестами.

Серце також відіграє тут певну роль, але малу. Саме отой шматочок мозку тримає в собі всі нитки механізму, тримає й може порушити зміст слова «*батько*» стосовно до цього кремезного, статечного коваля.

— Хочу якомога швидше поговорити з тобою, — почав той, — аби ти якось не злегковажив та не зіпсував усього.

— Чого саме?

— Останній твій лист занепокоїв мене. Ти писав про від'їзд до Німеччини. Про документи для роботи за кордоном.

— Що ти маєш на увазі?

— Твій від'їзд за кордон, що ж іще?

— Ти ж знаєш, усі люди готують такі документи.

— Знаю.

— Скільки виїхало з села, поки мене не було?

— За ці два роки?

— Поки я був у війську.

— Багато. З усіх твоїх однокласників у селі не лишилося нікого, крім Йоаннових синів.

— Бачиш!

— Ми не такі, як інші, Йоргісе. Через те я й поспішав

порозмовляти з тобою. Ми не селяни. Крім невеликої ділянки тютюну, ми маємо ще й кузню.

— Так, але яка ж перспектива? (Я подумав, що ніколи не зміг би стати ковалем. Коваль на ціле життя?!).

— Удвох нам було б легше. Хто в селі має найбільші прибутки?

— Либонь, Пієрідіс.

— Три родини. Але хочу сказати не про них, а про багатьох інших. Ти знаєш, як вони цілий сезон б'ються коло тютюну? Устають темної ночі, працюють до схід сонця, не знають сну, все доглядають тютюн. Падають від роботи чоловіки й жінки — особливо жінки, — старі й малі, бояться втратити заробіток навіть за один день.

— Ми не в кращому становищі.

— Чому ж це?

— Усі в одному казані кипимо!

— Нам краще. Бо ми не залежимо від погоди. Хай хоч дощ іде, хоч роса впаде. Ані від покупця, яку він ціну складе, яким гатунком візьме тютюн, скільки заплатить, скільки купить.

— Але залежимо від селянина. Бо коли він не матиме чим платити, ми подохнемо з голоду.

— На кування селянин завжди має гроші.

— Звідки в тебе така певність?

— Бо нічого іншого йому не залишається. Він може не пити кави, голодувати, але про худобу дбатиме краще, як про себе. Худобина для нього, Йоргісе, дорожча за власну ліву руку. Бо без худобини роботи в селі нема. Селянин потерпатиме сам, а про худобу цікуватиметься.

— Я думаю про Німеччину. Там є хліб. Велика, багата країна. Промислова. Хіба не бачиш, що всі їдуть туди? Більш як пів моєї роти чекало на звільнення, щоб почати готувати документи.

— Ти мусиш викинути цю думку з голови. Що роби- тимеш у тій холодній країні?

— Ти не розумієш, батьку.

— Жебраком станеш. Дізнаєшся, який гіркий хліб на чужині.

— А що я робитиму тут, як залишуся?

— Спитай, що я робив, коли був учнем в кузні Пасаянніса Міцакласа. Я знаю, що таке чужий пан.

— До чого тут Міцаклас?

— Наше діло розширюватиметься. Тепер, коли ти повернувся, розпочнемо й щось інше.

— Що?

— Може, відкриємо ще одну майстерню.

— Де?

— Добре було б, якби ти розумівся на машинах, на автомобілях.

— Хіба ти не пам'ятаєш, що влітку я часто працював з мотоциклами?

— Цього замало.

— Чому? Що ти маєш на увазі? У війську два роки я мав справу з автомобілями.

— Послухай мене. Ти ж знаєш, що на наших полях повно тракторів.

— Знаю.

— Різні сільськогосподарські машини. Навіть той, хто не має жодної потреби користуватися ними, навіть той, у кого землі стільки, що там тракторів й не розвернути-ся, навіть той, щойно наскладає трохи грошей, поспішає одержати кредит і замовити машину.

— Їх уже повне село.

— Трактори, Йоргісе, можуть заповнити всі наші села, хай навіть у Греції їх буде більше, ніж в Індії. Але селяни ще не розуміються на тракторах. Вони вважають трактор за якусь чарівну машину, за дивне й незбагненне знаряддя, що приводиться в рух таємними силами й підкоряється якійсь вищій волі.

Що знає селянин про трактор? Що воно таке? Машина, складніша за його сапу, та й годі. Купа різних залізьяк, що потребують трохи мастила й догляду. Заміни деталей, огляду й лагодження. Усе це робиться для того, щоб продовжити термін користування трактором, визначений при його конструюванні. Але селянин цього не розуміє. Трактор для нього так само незрозумілий і таємничий, як місяць для німецького чи американського робітника. Коли з якоюсь сільськогосподарською машиною, косаркою чи молотаркою, станеться бодай невеличка поломка, зламається коліщатко, скажімо, чи десь немає контакту, то селянин з жахом дивиться на нерухоме страховисько, і коли б Мане Помакос запропонував якийсь чудодійний порошок для лікування, він радо заплатив би скільки завгодно, аби лиш повернути тракторів його машинне здоров'я.

— Роблять же для дощу...

- Що таке?
- Роблять же відправи, щоб пішов дощ.
- Не перебивай. При найменшій поломці, отже, селянин підносить руки догори, роззявляє рота, як йолоп, сідає на машину, витирає піт на обличчі та й каже: «Ой лишенько! Що за напасть прийшла з оцими машинами. Хіба не ліпше було раніше з худобою? Тоді можна було покладатися на свої руки, а що вдівш тепер, коли трактор зіпсується?»
- Ти хочеш сказати, що ми відкриємо ремонтну майстерню?
- Не зовсім. Спочатку щось простіше. А потім, коли ти добре опануєш це діло, підемо далі.
- Так, а навіщо ж тоді я закінчував гімназію? Коли я маю стати майстром чи ковалем, для чого було ходити до школи?
- Може, ти гадаєш, що в Німеччині, куди збираєшся їхати, тобі для чогось придасться гімназія, котру ти скінчив? На що ти сподіваєшся? Думаєш, тільки прибудеш туди, тобі відразу запропонують місце? Чи призначать до якоїсь контори? Тебе влаштують разом з неписьменними, синку. На фізичну роботу. Працюватимеш, як працювали полонені під час окупації, як ті, що їх забирали й вантажили на поїзди та везли працювати на німецьких заводах. Будеш там як негр, бо всі ви там станете неписьменні, ви ж не знаєте їхньої мови.
- А що ти казав про другу кузню?
- Пам'ятаєш оту хату, що пусткою стоїть на роздоріжжі?
- Там, де завертає автобус?
- Так. Там мешкала манірна вдова.
- Ота, що зовсім не мала волосся й носила перуку?
- Та сама. Там переїзд. Надійне місце. Можна відкрити й шинок. Клієнти будуть і з горішнього села.
- А Карандаїдіс?
- Старий уже, не годен працювати. Про сина його чув?
- Що?
- Ковалював він, але був нероба й ледачий, як пес, Тинявся по ярмарках та пиячив. Нещастя. Утік з якоюсь циганкою, але їх спіймали її родичі.
- Одружився з нею?
- Обвінчався й надув їй пузо. Вона народила двійнят. Тепер вагітна знову, а він пішов до армії.
- Давно?

— Оце два місяці. Час, кажу ж тобі, братися до діла. Старому важко навіть цвяха забити.

— Шкода діда.

— Таке життя. Ти знаєш, я придбав ту хатину. Купив у вдови.

— Оте руйновище?

— Чому руйновище? Стіни там міцні. Фортечні стіни. Дах перекриємо новою черепицею, зробимо двері й вікна — і готово.

— Подивитися б, що воно таке.

— Підемо завтра. Хата буде як лялечка. Я взяв її за шматок хліба. У манірної Сітрони, що зовсім не мала волосся й носила перуку.

— Я добре пам'ятаю її.

— Подумав собі, візьмю, не завадить! Там і автобус зупиняється. Хто знає, що буде потім! Отож слухай, що каже старший, який знає більше за тебе. Твоє місце тут. Облиш ті Німеччини й різні дурниці, не дивись на інших. Німкеня, як хочеш, можеш знайти й тут. Улітку налітають сюди, мов сарана, тішаться сонцем та морем. Прогуляйся до Тасоса чи до Філіппів і знайдеш їх скільки захочеш.

Доля закинула нас сюди. Не можна тікати звідси. Хочемо чи не хочемо, але тут ми народилися. Тут наша батьківщина. Як не можна вибирати батьків, так і батьківщини вибирати не можна. Кожен народжується від тих і там, від кого й де йому судилося.

Коли ти солдат, ти наче мертвий. Тепер кружляєш по кімнаті, по хаті своїй і таке в тебе дивне відчуття, ніби врятувався після якоїсь корабельної аварії. Місяцями й роками ти наражався на небезпеку потонути в морі між підступних скель, маючи ненадійний рятувальний круг, або змагався з дикою природою на якихось пустельних островах і раптом повернувся в світ, що викликає в тебе незбагнений щем у серці.

Заходжу до своєї кімнати й почуваюся мов чужий. Вишуваю шухляду, дістаю якісь гімназійні фотокартки, листи від якоїсь дівчини. Як вона звалася? Марина, Нікі, Дафні, Вула, Варвара чи Неллі? Дивлюся на свої книжки. Хоч би там що, але далше життя буде принаймні усвідомленіше. Бо перші двадцять років людського життя пропадають марно. Не встигаєш визначити, зрозуміти, що з тобою робиться, хто ти є та куди йдеш.

III

Берт. А чому ви приїхали до Едінбурга?
Старий. Померла Дороті, і я лишився
сам у селі. Вирішив і собі податися в
Едінбург та знайти якусь роботу.

Він звалився на село, як грім на голову. Ніхто не знав, звідки він узявся, що робив раніше, якого був роду, для чого приходив до села, чого хотів і, зрештою, що він являв собою.

Зайшов до кав'ярні, голосно привітався і сказав Мутафісові, господареві:

— Почастуй усіх горілкою.

Може, то був кандидат у депутати чи представник партії якогось міністра і прийшов збирати голоси. Він усівся на стільці, випростав ноги; потім, відчувши, що всі на нього дивляться й чекають, що буде далі, сказав:

— Мені подобається ваше село. Можливо, я залишуся тут.

До нього підійшов Апідаклас, батько Пасанденаса, й, відрекомендувавшись, сів за його стіл.

За два тижні Астеріс Бахчеванос прийшов до села знову. Цього разу він був не сам, а з жінкою, з двома повними возами речей, з собакою, двостволкою та віслюком.

Через три дні він уже влаштувався і при звичаївся. Йому та його дружині вистачило тижня, щоб познайомитися й подружити з цілим селом. (Дітей вони не мали; була чутка, наче вона безплідна, але могло бути, що винен він, чому б і ні; особисто я схильний думати саме так, бо на цьому й лікарі часом не розуміються).

Астеріс учав до кав'ярень, глушив горілку, як лимонад, частував, реготав, розмахував руками, неначе сигнальник, і розповідав сороміцькі анекдоти.

Що ж до його дружини, то вона сміливо розмовляла з чоловіками, хоч і була недавно одружена, збирала жінок, показувала їм вишивки, шовкові скатертини й наволочки та інші речі. Крім усього, вони влаштовували входи — щось не бачене досі в селі; навіть найстарші не могли пригадати, щоб знали самі або чули від батьків про щось подібне.

Оповісник виходив на шлях, на вулиці, в завулки, на площі, до криниць, на берег, заглядав у кав'ярні й гукав:

— Слухайте, земляки, слухайте всі. Астеріс Бахчеванос, славнозвісний майстер, що відтепер житиме в нашому селі, разом із дружиною Гаруфалією запрошують вас усіх, ціле село на свято відкриття майстерні, чекають від вас добрих побажань.

Слідом за ним бігла малеча, зачаровано слухаючи, як він повторює ті самі слова. Його борлак, що випинався більше, ніж треба, (яскрава ознака мужності), бився в несамовитому прагненні прорвати внутрішні стінки горлянки, які тримали його в ув'язненні, і ввійти в контакт з повітрям. Його червона шика аж папіла, ніс — люди не дадуть збрехати — не стояв на місці, рухалися навіть вуха.

Цей чоловік мій родич. Одружений з моєю сестрою. Отже, зять! Набагато старший від неї (він мав років 40—45), єдиний син, що дістав у спадок кілька стрем¹ тютюнового лану. Тепер ходив оповісником. З вугруватим носом, брудний, похмурий, незграбний, з котячими очима, що блищали, мов свіляки. Довготелесий, волосся наїжачене. Я його терпіти не можу, коли вже бути відвертим до кінця.

Тоді саме привезли кіно. Його привозили щотижня в середу. (Це тепер такий поступ, що маємо постійний кінотеатр у селі; материні родичі кажуть, ніби буде й другий). Під'їхала машина, зняли движок, повивантажували все потрібне, і поки кіномеханік Григоріс прилаштовував штепселі й кабелі до батареї, його син, схожий на сонну муху, саракацанський² білявий хлопець з великими вухами, разом з власником кав'ярні дядьком Мутафісом розставляв стільці, позичені з усіх кав'ярень села.

Сонна Муха порозклеював на вікнах кав'ярні кольорові фотографії й афіші, і як тільки смеркло, там уже товклося багато народу.

Усі ми прийшли подивитися на інше життя, краще від нашого. Життя щасливіше, жвавіше, сповнене напруги й діяльності. Воно було багатше, ситіше, те життя в кіно. Люди на екрані, навіть коли вони були бідні робітники,

¹ Стре́ма — міра площі, що дорівнює 1000 кв. м. (грецьк.).

² Саракаца́ни — народність у Греції.

зігнуті від праці селяни чи прості скотарі, мали більше якоїсь рішучості, жвавості, певності, ніж ми, забуті богом і великим світом, знекровлені, задурені у змаганні з своїм малоземеллям, приречені довіку кружляти по колу, як осліпла коняка, що тягає воду з колодязя. Нарешті, люди на екрані могли пізнати жінку, на яку ми боялися й глянути; вони робили щось таке незвичайне, що нам навіть на думку не спадало.

Не пригадую, що саме тоді йшло. Але в моїй пам'яті закарбувалися образи двох негідників з Едінбурга. Містера Берта й містера Хеара, чи Хіара. Добре знятий фільм із захопливим макабричним сюжетом відтворював життя шотландської столиці часів Пітта Молодшого; там були чудові сцени в амфітеатрі Медичного коледжу, в бідняцьких кварталах міста.

Містер Берт та містер Хіар якраз домовилися вбити старого.

Берт. Ви давно мешкаєте в Едінбургу?

Старий. Учора ввечері приїхав.

Берт (*по-змовницькому підморгуючи містерові Хеару*). Чуєте, містере Хіаре, учора приїхав.

Хеар. Чую, містере Берте.

Берт. А чому ви приїхали до Едінбурга?

Старий. Померла Дороті, і я лишився сам у селі. Вирішив і собі податися в Едінбург та знайти якусь роботу.

Берт (*Хеарові*). Померла Дороті, містере Хіаре. (*Старому*). А також знайти якусь спритну вдовичку?

Старий. Хи-хи-хи (*Захиחותі, немовби його полоскотали*).

Берт. Отак воно з Дороті...

Старий. Тридцять років ми з нею жили разом.

Берт. Дітей не маєте?

Старий. У Лондоні. А менша в Америці.

Берт (*багатозначно підморгуючи*). Містере Хіаре, він і дітей не має.

Хеар. Авжеж, містере Берте.

Берт. Ви справді, небоже, не маєте в Едінбургу жодного родича або знайомого?

Старий. Ні, я не знаю нікого в цьому місті.

Берт. Містере Хіаре, цей добрий чоловік не знає нікого в місті.

Хеар (*приготувавши кийка, щоб ударити ним старого*). Я дуже добре почув, містере Берте.

У ту мить, коли на екрані залунали нестямні крики старого, схожі на розпачливе турчання голуба, оповісник, що сидів позад нас, нахилився до моєї сестри і щось зашепотів їй.

Удома сталася сварка. Марія кричала, що не піде заміж. Батько теж не дуже хотів його. Але мати стояла на тому, що не треба дуже поспішати з відповіддю:

— Тепер женихів не проганяють під три чорти, — сказала вона.

Входи́ни в Бахчеваноса були розкішні. Люди завжди прагнуть метушні, хліба й видовищ. Усі прибралися, де-хто навіть як на весілля.

Батько, дізнавшись, що його родичі — двоюрідні брати та дядьки — теж пішли, надягнув свою шкіряну куртку (яку купив торік у Салоніках) і кинувся до юрби.

— Ходімо звідси, — кажу йому пошепки. — Що нам тут робити?

— Залишмося.

Він стискає мені руку.

— Ходімо звідси.

— Облиш, я хочу порозмовляти з ними.

Він заговорив, намагаючись перекричати натовп:

— Вам не соромно? Ганьба! Заради почастунку й казна-якого свята забуваєте все рідне? Знайомство, дружбу, родичів — усе посилаєте до бісового батька?

Звідки ви знаєте його, отого чужинця? Коли ви його побачили? Гордуєте мною, своєю людиною? Земляком, родичем, сусідом? Показуйте мені зад заради чужинця?

Він аж тремтів; трохи не вдавився клубком, що підкотився до горла; потім на нього напала страшна гикавка. Батько хотів ще щось сказати, але не зміг. Я схопив його за плечі й відтягнув подалі. Подалі від тих, жоден з яких не спромігся на добре слово. Вони, певна річ, були невдоволені, що ми зіпсували їм забаву. Батькова поведінка видалася їм грубою, дикою чи принаймні нечемною. Кажали, що кожен має право відкрити будь-яку майстерню, що не годиться отак кричати перед чужою, новою людиною.

Отаке веселе вийшло в Бахчеваноса свято. Він відкрив разом кузню й ремонтну майстерню, а може, й слюсарню. Поряд була крамничка Гаруфалії, де продавалося все — від суконь до штучних квітів і транзисторів.

Що розповів нам Мане Делі Нурі-розносник.

...Його звали Арам Назарян. Був то вродливий, високий, чорнявий хлопець із широко розкритими очима...

— Ви повинні знати, пані,— казав моїй матері Мане Помакос, син Рамадана-Рамадана,— що Астеріс Бахчеванос був відомий від Катеріні до Кавали й Комотіні як людина, з якої багато дива, та мало млива. За що він тільки не брався! Скільки разів заручався, одружувався! Що вам сказати? Я багато чув і бачив на власні очі всього, що стосується цього чоловіка. Знайте, що Астеріс Бахчеванос три роки був розносником, ходив по Евросу. Тоді я з ним і познайомився. Ми брали товар в одного торговця з Александруполіса, з Деде-Агача. То був Гарон Геврекян, бородатий старий з брунатним розумним обличчям, з типовим для вірмен носом, малий на зріст і худий. Комерсант, яких мало. Чесна людина. Був довірливий і давав у кредит так, як жоден інший торговець у Фракії.

Працював у нього циган на ім'я Яньос, сліпий на одне око. Заходжу якось до крамниці, бачу Яньос шепочеться з Бахчеваносом. Я відчув, що тут щось затівають, але не міг збагнути, що саме. Сів та й чекаю на старого, що пішов до порту. За якихось десять хвилин під'їхав візок. Кваплячись і крадькома поглядаючи на дорогу, Яньос та Бахчеванос наповнили його речами. Вони боялися, щоб не нагодився вірменин. Видно було, що діло темне.

Коли повернувся Гарон, я віддав йому замовлення, сплатив частину позики. Він разом з однооком почав готувати для мене крам. Я хотів був натякнути старому, та побоявся попитися в дурні. Це справа тонка, делікатна, треба бути обережним. Можна говорити лише тоді, коли маєш цілковиту певність. А якщо це звичайне замовлення? Тоді я виявлюся брехуном, наклепником. Вирішив промовчати. Так ото й пограбували вірменина Бахчеванос з Яньосом.

Під крамницею Геврекяна був величезний склеп, що правив за склад товарів. Якого тільки краму там не було! Від кусків та відрізів до цілих сувоїв немодного вже

англійського кашеміру; до біса було там і різної білизни.

Якось одноокий пиячив; набрався, обблював увесь шинок.

«За здоров'я вірменина! — вигукував. — Хай тобі щастить, Гароне, що не знаєш ліку своїм тканинам!»

Люди пропустили ті слова повз вуха, не надали їм жодного значення. Сп'яну, мовляв. Але циган заговорив зрозуміліше:

«Чи то склад, скажіть-но, хлопці, чи Колорадо?»

«Про який склад ти кажеш?» — запитав шинкар Христофорос.

«Навіть золоті копальні Арізони не дали б стільки грошей».

«Яких грошей?»

«Краю йому нема. Береш, береш, а воно й не відбавляється. Наче натрапив на золоту жилу або опинився в печері Алі-Баби. За здоров'я Гарона, хлопці!»

«І як його витягають звідти? Може, корбою?» — питає Карабекіріс, старий Христофорос Карабекіріс, що воював за Македонію й потрапив як заложник до болгар під час боїв під Бургасом та Плевною.

«Ні, вертольотом».

«Може, вечорами хтось виносить через вікно?»

«Де ти бачив вікно? Там є лише маленький загратований слуховий отвір», — відповідає одноокий.

«То як же?» — не вгаває Карабекіріс.

«Коли розповіси, як тебе тримали заложником у Болгарії, я поясню», — відказує Яньос, погрожуючи йому пальцем.

«Можливо, через отвір для вентиляції?»

«Яка та Плевна, гарна? А Софія? Розкажи нам про Софію».

«У Плевні будинки з двійчастими вікнами, що захищають від холоду. Червоний перець на городах і над дверима. Його їдять кілограмами. То як же крам виходить назовні?»

«Приходить мій чоловік, і я йому даю».

«Хто?»

«Е, про таке не кажуть, це таємниця», — відповідає одноокий.

Гарона любили клієнти: він користувався симпатією й повагою. Про почуте йому донесли того ж вечора. Він написав листа небожеві, що працював бухгалтером у Ко-

мотині. Яньосові не сказав нічого, навіть не показав виду. Але сам не ходив ні в яких справах, лишався в крамниці, посилаючи скрізь цигана.

З Гюмурджини приїхав юнак на ймення Арам Назарян. Вродливий, високий, чорнявий хлопець із широко розкритими очима, син Гаронової сестри. Поважний хлопець, на якого тільки глянеш — і зрадієш. Перевірив бухгалтерські книги. Зробив опис товарів у крамниці й виявив недолік майже на 150 000 драхм. Старий не збивав ніякої бучі, Яньос ні про що не здогадався, нічого не запідозрив.

Якось опівдні, коли Геврекян з Арамом пішли обідати, Бахчеванос знову приїхав мотоциклом по крам. Господар з небожем несподівано повернулися і спіймали їх на гарячому в крамниці — вони саме вибирали тканину на сорочки (Бахчеванос не вимкнув мотора, й він страшенно гуркотів).

Одноокий зіщулювся в кутку, мов побитий пес. Старий сторопів. Бахчеванос пустив сльозу. Став навколішки й заходився перепрошувати. Старий не знав, що робити. Яньос працював у нього вже дев'ять років. Гарон вивів його в люди. Посилав навіть до школи, але наука не давалася йому, й одноокий швидко облишив її. Старий вірив йому безмежно. Як своїй людині. Як синові. Ніколи не сказав йому лихого слова. Платив понад звичайну ставку. Циган був ніби компаньйоном, одним із власників крамниці. Старий мав його за рідну дитину. Дев'ять років тому взяв його з якоїсь кав'ярні, де циганчук з неминою, завошивленою, смердючою головою був офіціантом.

А Бахчеванос? Невдячні люди. Хіба не Гарон допоміг йому стати торговцем? Хіба не від Гарона дістав він необмежений кредит, коли пропадав з голоду? Позичених чи авансованих грошей старий ніколи з нього не вимагав. Навіть брати не могли б до нього ставитися ліпше.

Тепер Гарон дивився на них і не знав, що робити. Він розлютився. Зняв ремінь та й почав бити їх. Його удари були все одно, що пестоці для осялячої шкіри Бахчеваноса та Яньоса. Вони ще й раділи, дістаючи удари, бо сподівалися в такий спосіб уникнути куди більшого покарання. Нарешті Гарон кинув бити, аж рука йому заніміла.

«Ходімо до поліції, ну!»

Одноокий та Астеріс Бахчеванос, плачучи, пленталися за ним на потіху цілому місту.

«Пожалій нас, старий,— скиглили вони.— Не роби цього».

«Ми виплатимо тобі борг за шість місяців».

«Якими грішми, негідники?»

«Моя сестра допоможе,— каже Бахчеванос.— Та й не проїли ж ми всіх грошей, які брали. Вони цілі».

«Я працюватиму як раб задарма все життя»,— провадив Яньос.

«Пожалій нас».

«Не плати мені нічого, тільки годуватимеш. Та й речі твої знайдемо в купців. Вони ж не пропали. Відкупимо їх дешево».

Вони йшли майданом, коли там було особливо людно. Увесь Деде-Агач бачив їх і може це підтвердити. Попереду старий, очі й усе обличчя якого аж палали від обурення, за ним одноокий та Бахчеванос, що плакали та приказували. Перед жандармерією Бахчеванос падає на коліна. Очі його залиті слізьми. Белькоче про вибачення. Обіцяє сплатити все. Благає божої допомоги. Згадує батька, що поліг «за батьківщину» в Албанії, біля Корчі. Цілує Гаронову руку, б'ється об бруківку.

А циган за ним повторює:

«Я буду твоїм рабом; працюватиму на тебе все життя задурно. Я розрахуюся».

Старий здався й подарував їм. Вони ще раз пообіцяли — перед округовим управлінням, у присутності цілого Александруполіса — сплатити борг.

Бахчеванос припадав до хреста, присягався на євангелії й на іконі богородиці, палко цілуючи її. Борг поділили навпіл, дали письмове зобов'язання сплатити. Але Бахчеваноса більше не бачили. Другого ж дня він пропав. Зник із Деде-Агача; місяців за два заручився в Ксанті. Згодом з'явився під Кавалою.

Борг поволі виплачував Яньос. Доля наділила його самими вадами. Він був злодій, увесь у прищах, бідний, сирота, одноокий та ще й циган.

Працював у вірменина — Бахчеванос покинув Яньоса заложником — даром, лише за миску страви. Господар відкрив йому кредит у Христофороса Карабекіріса, і циган їв двічі на день. Вибір страв був невеликий: картопляне рагу, макарони з підливою або тельбухи. Лише одна тарілка. У неділю та святкові дні — мусака¹, печін-

¹ Страва з дрібно посіченого м'яса з городиною (тур.).

ка або ташкебаб¹. Хліба скільки хотів. Стограмова чарка вина. Але його жалів Каптан Христофорос Карабекіріс, борець за Македонію, що дійшов заложником аж до Плевни й бачив Дунай. Підкладав йому в тарілку то картоплин на п'ять більше, то жирніший шматок м'яса, то сиру, то салату. Він почував себе винним, бо виказав цигана.

«Я, Яньосе,— каже якось,— Христофорос Карабекіріс і не боюся нападу на свою кухню. Я воював за Македонію. Я не донощик, але ти мусиш знати, що то я виказав тебе господареві».

«Як це?»

«Хіба не знаєш?»

«Навіть не можу уявити».

«Не знаєш, як Гарон довідався, що ви спорожняєте його склад?»

«Я думав, що він мав підозру й заскочив нас випадково».

«Я його повідомив».

«Звідки ти дізнався?»

«Від тебе самого. Тому не соромся і проси добавки. Ти ж працюєш, то треба й їсти. Звичайно, ти звинив, але старий поводитьсь з тобою надто суворо. Ми в Болгарії були заложниками, і то знаходилися люди, які давали нам шматок хліба».

Зрештою до нього подобришав і старий, почав давати якусь платню. Малу, звичайно, не таку, як раніше, але на харчі та на кишенькові витрати було досить.

Астеріс тим часом щось накапостив у Ксанті, бо однієї ночі потай виїхав до Праві, тікаючи від братів своєї нареченої. Згодом подався до Німеччини. Якось там улаштувався, знайшов роботу, познайомився з Гаруфалією й повернувся одружений. Потім я чув, ніби вони відкрили кав'ярню в Порто-Лагосі. Я там ніколи не був, то й не знаю. Що мені було робити в Порто-Лагосі? Я тоді мотався від Джумаї до Полікарпо-Кілкиса та від Серр до Платамона. Навіть у Серрах не часто зупинявся.

— Що вам казати, пані, що переказувати? — звертався Мане Помакос до своєї матері, гордо, як лев, закидав голуву і солодко всміхався. — Багато чого я чув. Але присягаюся аллахом на корані, не можу зрозуміти, де правда, а де тільки чутки. Ви ж бо знаєте, що люди злі. Почують щось та додадуть стільки ж.

¹ Страва з м'яса та цибулі (тур.).

Так ми дізналися, що воно за Астеріс Бахчеванос. Тим часом настала осінь, пожовкло листя і почало, кружляючи, падати на змокрілу від перших дощів землю. Помер вісімдесятичотирирічний мер Алексіос Кондалексіс, тридцятєро хлопців із села пішли до війська.

V

...Її очі були вологі, мов водяні лілеї.
Вологі й сяйливі разом.

До Бахчеваноса йшло дедалі більше людей.

Його майстерня розширювалася такими темпами, яким могло позаздрити найщасливіше підприємство. І що більше здобував Бахчеванос, то більше втрачали ми.

Один за одним односельці йшли зі своєю худобою й тракторами до нового майстра. Тягли до нього й вози та різні металеві вироби, що потребували лагодження.

Ніхто з них, певна річ, не смів сказати, що ми з батьком погані ковалі, що ми не знаємо своєї справи. Це стосується якраз нашого конкурента. Що знав Бахчеванос про машини? Він знав про трактори стільки, скільки я знав про ракети. Де й коли він працював ковалем?

— Чи може він сказати, де вчився майстерності? — вигукував мій батько. — Де він ще колись тримав кузню? Чи не в Німеччині? Кого ж він там кував? Може, Аденгауєрового віслюка? Чого він перед нами вдає з себе інженера? Він же не може навіть гайки закрутити. Мабуть, вивчив машини на німецькій пекарні, коли працював там.

Худобу, що роками проходила через батькові руки (ці руки й постаріли, підковуючи її кожного року), тепер кував чужинець. Люди, які були нашими клієнтами сорок років — ціле життя, — відмовилися від нас за одну ніч.

— Чи він вам поробив, чи причарував вас? — питав батько всіх своїх знайомих односельців у кав'ярнях, де заливав горе горілкою. — Я ж бо найкращий майстер в окрузі. Хто скаже, що це неправда? А той парашутист не знає, що таке робота. Він чужий у селі. Нездара й неук.

Йому не відповідали ні слова. Почали навіть уникати його; він уже всім гаразд набрид, розводячись про те,

як працює він та як Бахчеванос. Уряди-годи хтось із жалощів приводив свою худобину до батькової майстерні. Але... Постійної клієнтури вже не було, а так, хто коли трапиться. Удома цілісінький день ті самі розмови. Про втрачену роботу. Про Бахчеваноса, про майстерню.

Мати раз по раз казала із злістю:

— Тут чари, чари. Нам пороблено, наврочено!

Якось увечері, йдучи повз стару хату Міхаліса Мінудіса, що загинув у партизанах (його родина роз'їхалася хто куди, і хата стояла пустою), я почув якесь шелестіння, якісь дивні звуки, мов голоси русалок.

Хотів був іти далі, але мене спинила цікавість, ноги стали важкі, неначе налиті оловом. Перестрибую через паркан, ступаю в кинутий напризволяще сад, колись повний заросених плодів.

Звуки долинали зсередини. Із старої стайні. Розсуваю гілля шипшини, проходжу. У тріщину бачу — рухається якась біла тінь, наче примара. Підходжу ближче, просовую голову в отвір дверей стайні. Там жінка, гола жінка. Гола-голісінька. Господи! Вона танцювала в темряві, здіймаючи руки до неба. Адже стара Мінудісова стайня не мала даху, бо черепицю з нього порозтягали.

Місяць тьмяно освітлював чудове видіння. Чи це був живий дух цього світу, чи гра місячної ночі, омана очей?

Раптом залунав голос:

Орхус, мінус, умдуватус,
Біля мене, коло мене,
Главбіскріці моє ймення.
Багасіра, Авдервельде,
Сіла, Лейла, касіда.

Голос був жіночий; але він не йшов від голої істоти. Дивний, ніби потойбічний голос. Коло білої, як сніг, русалки тліла темна купа, з якої здіймалися іскри.

Голос зазвучав м'якше:

Я шакал від Буцефала,
І дупло мене сховало,
Мірдіфавграх, дигзирихні,
Рви, і всмоктуй, і вбивай...
Омак ситра, омак вельдери
Фільду кан...
У... у... у...
Бахчеванос, уфранефе,
Стерво, падло у Гданефе.

Із закінченням пісні скінчився й танок русалки; вона повернулася до мене обличчям, осяяним місячним світлом. Я не міг стримати вигуку здивування; з силою рвонув двері стайні, щоб переконатися. Даремно. Двері не піддавалися. Або вони були на засуві, або заіржавіли за стільки часу. Я змарнував дорогоцінні хвилини, намагаючись відчинити їх. Перестрибую через паркан. На вулиці безлюдно, мов на цвинтарі. У пустці ні душі. Куди вони втекли? І коли? Вийшли крізь отвір у стіні, поки я морочився коло дверей? Чи все це мені лише примарилося? Але ж те тіло, те обличчя, голос, особливо тіло?

Я мусив переконатися. Біжу додому. Світло погашено. Хіба міг я помилитися? Як вона втекла гола? Коли встигла одягтися? А темна купа? Вона не могла так швидко одягтися. Може, накинула верхній одяг та вискочила у вікно? Чи то були примари? Справжні русалки або гірські чи лісові німфи, які прийшли сюди заклинати злих духів, що тримають їх далеко від коханців? Чи хтосьна-які ще були ті незбагненні жінки-привиди, що їх витворила моя збуджена уява.

Несподівано таємниця почала проявлятися. Як я на здогадався раніше? Біжу до будинку сестри. У вікні світло, двері прочинені. Безгучно заходжу. У сінях сидить мати, мовчазна, задумана. В кімнаті одягається Марія.

Марія...

Пригадую її на одному ярмарку. Був тоді бучний бенкет: її очі скидалися на морські мушлі. Увесь майдан біля туристського павільйону був заповнений гойдалками, столиками з лотереєю та з різними ласощами; скрізь аж кишіло однорукими злодіями, фокусниками й картьярами, різними штукарями й шахраями — забав для дорослих та малих вистачало. Вона взяла мене під руку. На ній були черевики з високими підборами й нейлонові панчохи. Губи вона підфарбувала.

Ми грали в азартні ігри, стріляли в тирі, каталися на гойдалках, їли турецький горошок, лускали горіхи та гарбузове насіння, їздили в вагончиках.

— Почастувати вас шашликами? Ви п'єте пиво?

Він тис нам руки й дивився доброзичливо, настільки доброзичливо, що навіть не здавався потворним. Чорний костюм з хусточкою в петельці, триметрові ручиська, щоб робити знаки гарсонові над нашими головами. Оповісник

у всій своїй славі. (Ми не відмовилися, бо в нас саме закінчилися гроші).

Марія сміялась, і її очі були вологі, мов водяні лілеї. Вологі й сяйливі разом. Вона ритмічно стукала пальцями по столу. Він сяяв радістю. Ще раз замовив пива та шашликів.

— Уп'ємося сьогодні, — сказав.

Забувши про мене, немовби мене тут і не було, він стис її руку.

— Я знав, що так буде. Ми дуже підходимо одне одному.

(Марія мовчала, але дозволила пестити свою руку).

Наші келихи майже спорожніли. Навколо стояв гамір, лунав сміх, голосно грали музики...

VI

Її чарівний світ.

...Коли мав гроші, приходив і процвиндював їх одразу, без кінця розмовляючи з Гаруфалією.

Бахчеванос відкрив слюсарню й кузню разом. Часто він залишав роботу на Пасанденаса, Апідакласового сина, що був його служником та правою рукою, і біг до крамнички допомогти Гаруфалії чи випити якусь склянку.

Тут було царство Гаруфалії. Вона не присідала й на хвилину, співала разом з радіоприймачем (часто перекикуючи його). Продавала, торгувалася, записувала в кредит і щебетала не вгаваючи. На ній була срібляста накидка, що виблискувала при кожному її русі.

Невдовзі її послугами стало користуватися все військове містечко. Цьому сприяло й місце розташування крамниці, адже солдати, коли хотіли якнайшвидше потрапити до містечка, ішли саме тією стежкою. Інакше їм довелося б робити величезне коло та ще й бити ноги по шосе, що вело до Серр.

А втім, крамничка була недалеко й від центрального входу до військової частини. Тому солдати, одягнені в зелену американську форму, могли навіть під час служби вискочити й щось купити.

Для кожного Гаруфалія мала усмішку чи заготовлену

фразу і створювала цим атмосферу якоїсь інтимності. Готувала яєчню й підсмажувала сосиски. Подавала сир, перець, салати, смажену картоплю, різне соління, маслини, фрикадельки, консерви. Поміж полицями з овочами та галантересю вона втиснула кілька столиків, які, на відміну від бочок данаїд, що ніколи не наповнювалися, ні хвилини не були порожні. Гаруфалія смажила котлети для молодшого лейтенанта. Казали, що вона частувала ними й червоноокого курсанта з шнурочками в погонах, покидька, яких мало, котрий уважав себе за привабливого й дотепного.

Вона виходила на дорогу й забалакувала з солдатами, з іншими перехожими. Була в злагоді навіть із циганами, зайшлими та місцевими. Адже ту місцевість звали циганською. Проїжджаючи, вони завжди зупиняли тут свою довгу валку. Швидко й хвацько зіскакували з возів. Певна річ, якихось поважних покупок не робили, хіба що циганки збовтували пляшки з помаранчевим напоєм.

Щоб догодити клієнтові, Гаруфалія наливала йому півсклянки вермуту чи м'ятної настоянки. Новому відвідувачеві намагалась особливо догодити. Дивилася багатозначно, начебто щось обіцяла, щось невизначене й непевне, звичайно, а не конкретне й відчутне на дотик.

Що вдієш? Гаруфалія виявилася великим знавцем клієнтури, і її крамниця була найкраща. Чиста. Доглянута. З гумовим песиком на холодильнику. З штучними квітами на столиках. Уздовж однієї стіни на трьох полицях у кілька рядів стояли консерви в різнокольорових банках. Краби з Архангельська, креветки з Севастополя. Португальські сардини й консервовані омари з Оporto. Коли я дивився на марки виробів, цілий світ оживав перед моїми зачарованими очима, що наяву снили мандрами.

Напої вабили не менше. Віскі з Абердіна й Перта. З любої Арно-Флоренції легке кьянті в обплетених пляшках. Попросиш склянку вина, і Гаруфалія дає тобі серветку, щоб витертися. Паперову серветку з квітковими візерунками. Де вона їх знайшла? Де замовила? Елегантніших серветок я не бачив. Були в неї й тістечка з Серр.

Обстановка в крамниці подобалася відвідувачам, принадувала їх тенлотою, затишністю, дружністю, багатолюдністю. У тютюновому диму жваво розмовляли солдати й офіцери, що сиділи з цигарками, схрестивши ноги; жінки з сусідніх вулиць, які заходили чогось купити просто

в пантофлях чи дерев'яних черевиках та в домашніх халатах, незачесані або в бігуді, з щойно зробленою зачіскою або з вимитим волоссям, що звисало до пліч, мов за-рошений заячий холодок.

Випиваки села — це місце не можна було з певністю назвати селом або містом: за кількістю мешканців воно наближалось до невеликого міста, але побут мало цілком сільський — ішли сюди звідусіль, щоб вихилити якусь чарку. Проїжджі водії забігали перекусити фрикадельками або яечнею, підсилюючи Гаруфалію радіолу звуками приймачів у своїх машинах.

Найбільшою окрасою там була сама господиня. Вона обслуговувала, щедро даруючи солодкі усмішки. Проходячи повз відвідувача, терлася стегнами об його лікоть (коли він навмисне виставляв його, бо випадково таке не робиться). Снувала по крамниці, наповнюючи її запахами кухні та свого тіла. Оксамитовий голос її лунав, як музика.

Вона не була дуже вродлива, але солдати закохувалися в неї. Від сержанта — командира роти, високого чорнявого хлопця з села під Кардіцею, до кухаря, низькорослого македонця, що скидався на турка. Звали його Гедеон.

Гедеон не виходив з крамнички, поки його силоміць не виводив хтось із комендатури чи патруль.

Як кухар першої роти Гедеон мав гроші й дещо вільніший режим. Він частував патрульних консервами чи давав їм більші порції і крутився день і ніч біля Гаруфалії. Сідав у кутку й ні на хвилину не зводив з неї очей. Мовчазний від природи чи через обмеженість інтелекту, він говорив мало, пив горілку, не закушуючи, й ніжно поглядав на господиню.

Сержант був зовсім інший. Коли мав гроші, приходив і процвиндрював їх одразу, без кінця розмовляючи з Гаруфалією, наскільки це дозволяли йому гамір відвідувачів та звуки радіоли. Міг протурчати Гаруфалії вуха, але вона терпляче слухала його. Клав руку на край столу чи на бильце стільця, щоб обняти Гаруфалію, коли вона проходитьиме. Часом кидав їй компліменти й посилав палкі погляди. Хотів освідчитись у своїй пристрасті, та все не траплялося нагоди. Завжди в крамничці був ще хтось. Хлопець боявся, що на нього донесуть капітанові, і той позбавить його сержантства. Тоді знову почалися б учення, і він не міг би так часто бачити Гаруфалію, бо

вартування, наряди, арешти затримували б його в військовому містечку.

Коли сержант відслужив, то прийшов і залишив їй листа. Гаруфалія побажала йому щасливої дороги та доброго цивільного життя. Потисла руку. А коли він завернув за ріг і пішов шляхом, викинула листа, не прочитавши. Гаруфалію кохало все військове містечко. Її ім'я завжди було в усіх на устах. Ночами багато хто снів нею. Дехто уявляв, ніби Гаруфалія належить йому, і він розкошує з нею в казармі. Тоді нагоджувався черговий і з реготом та глузами повертав мрійника до дійсності, будячи й інших, щоб не пропустили забави. Бідолаха, з якого в найпікантішу мить раптом стягали ковдру, бентежився до краю.

Таке трапляється в кожному військовому містечку. Скрізь знаходиться якась крамничка і така собі Гаруфалія, що бентежить хлопців, виходячи сухою з води.

Коли відвідувачів побільшало, Бахчеваноси взяли за помічницю дівчину з Джумаї.

Якби я не знав, що в ці райони Македонії переселилися сотні тисяч утікачів з Малої Азії після трагедії 1922 року, я сказав би, що жінки в Македонії красивіші за жінок Південної Греції. У Македонії зустрічаються жінки неповторної вроди. Високі, стрункі, витончені, величні. Чорняві й чорноокі. Такі обличчя були в Коринфії в добу колонізації, коли засновано Керкіру й Сіракузи.

Саме така була й Елені. Елені з Джумаї, схожа на Леду Коринфську чи на Кароліну Отеро. Щоправда, перед убиральнею Отеро російські великі князі стикалися в двобої з англійськими лордами, австрійські міністри билися з німецькими принцями.

Ти, Елені, не матимеш таких успіхів. Ти змарнуєш бентегу кохання на малоповажних людей з найнижчих прошарків суспільства. Солдати й сержанти з військового містечка, місцеві парубки, що готують документи на виїзд до Німеччини або до Австралії, селяни, що вирощують тютюн, пшеницю чи вику, якийсь заїжджий шоферюга або вряди-годи службовець філії Селянського банку потраплять до тебе в полон.

Кого ж ти вибереш? Найнаполегливішого чи найсміливішого? Найпривабливішого чи найбагатшого? Якщо можна назвати багатим трохи заможнішого від бідних. За кого віддаєся? За того, що казатиме солодкі слова про твої замріяні очі та гострі груди, чи за того, що виявля-

тиме покірність і відданість? Чи, може, ти, Елені, не задовольнишся одним і ділитимеш між багатьма свої песто-щі та поцілунки?

Ти повинна знати, як я кохав тебе в тій низенькій крамничці Гаруфалії.

Ти нечасто виходила зі своєї кухні. Можливо, уникала спілкування з відвідувачами. Рідко подавала на столи. Чи тобі більше подобалася робота на кухні, чи така була воля Гаруфалії?

Може, ти соромилася слугувати в шинку? Я завжди сідав біля холодильника, щоб дивитися на тебе, коли ти мила посуд.

Та чи є на світі жінка, яка могла б відчувати мовчазний зосереджений погляд, що вирує, кипить, палає від невтримної згубної пристрасті? Жінка, яка могла б утилити в слова зміст цих закоханих поглядів та зітхань, полум'я очей, що його не можуть відтворити найпалкіші любовні листи?

Згодом я теж почав учашати до Гаруфаліїної крамнички. Там було так гарно. Я міг занурити свій сповнений муки погляд у незвідані й чарівні глибини, що ховалися в зіницях її очей та в її променистій по-статі.

На дві драхми, що були в мене в кишені, я міг замовити лише келих сухого вина місцевого виробництва, трохи сиру, ковбаси, гіркого перцю. Тут усі дуже при-звичаїлися до перцю. Навіть поців будинок увесь у заростях перцю, так що й стін не видно. Перець велично звисає над вікнами. Одна перчина може добре обпалити. Та хіба є ліпша закуска?

Після двох-трьох таких порцій мені ставало весело. Червоне вино вливалось в мене, як людська кров, як кров Христова. Воно зігрівало, надихало мене. Маленька крамничка видавалася мені чарівним світом казок братів Грімм або Ганса-Крістіана Андерсена.

На тобі, Елені, була добре зшита парчева сукня, в якій ти скидалася на блискучу річку. Твоя сукня. І жовтого-рячий мереживний фартух.

Я сидів за столиком між радіолою й холодильником. Моїм звичним товариством, крім солдатів та ділових лю-дей кварталу, був старий емігрант з Кавказу.

— Ви чули про Кавказ? То азіатська Швейцарія. Лю-ди там мають червонясту шкіру, відкриті довгасті облич-чя, гострі підборіддя. На вигляд добрі й привітні. Ство-

рюється враження, ніби вони завжди напідпитку. Не пропускайте нагоди подружити з кавказцем.

Там перемішалось хтозна-скільки народів. Татари брали собі грузинок, казахи — персіянок, росіяни — азербайджанок, вірмени — туркень. Українці любилися з грекинями, невродливі євреї купували дівчат з Аравії. Несамовиті косоокі курди спокушали дагестанок, чеченці викрадали туркменок. Монголи зводили осетинських дівчат, черкеси привозили жінок із Сирії.

Кожного вечора після третьої склянки старий розповідав мені оцю історію.

— Це було тоді, коли на нас уперше напали турки — прокляття й кара мого народу. Над селом пролунав крик, що наближаються чети¹. Я вистрибую з теплого ліжка моєї дружини Арсіної (мені було дев'ятнадцять років, а їй чотирнадцять), беру на плечі мішок з каштовностями та сріблом, і ми біжимо до порту...

Коли вдалині замріло місто, до мене підійшов лікар Ціріготіс і сказав:

«Спустися до неї вниз, попрощайся».

Але я не застав її живою. Щойно лікар піднявся на палубу, моя Арсіноя сконала. Померла при пологах. Коли благословилося на світ, її разом з дитиною кинули в море між Імвросом і Самотракі. Я зійшов на берег у Салоніках, самотній, підрізаний під корінь, щоб почати життя спочатку...

Елені мала чудові вії. Я певен, що вони не були штучні. Штучні вії, як і штучні груди, неznані в цих краях.

Сьогодні я багато чого довідався про тебе, Елені. Тобі двадцять років, ти з-під Джумаї, розірвала заручини з женихом. Двоє твоїх братів в Австралії, а дядько в Монреалі. Твої батьки вирощують тютюн, а ти їм допомагаєш.

Частую старого кавказця сухим вином, а він мене пригощає міцною сигаретою.

Сьогодні ти їдеш до свого села. Ти прийшла, аби ще раз перерахувати гроші, бо Гаруфалія нездужає й швидко стомлюється. Ви обидві переді мною. Ти сидиш за сусіднім столиком і не помічаєш мене. Лічиш гроші, які тобі дали. Гаруфалія проводить тебе до дверей.

Що ж нам завадило покохати одне одного? Чому я не наважився освідчитись тобі? Чому ти лишилася байдужа

¹ Загін (істр.).

до мене? Чи, може, й ти таємно кохала мене, та невідомо з яких причин приховала це?

Того вечора, коли ти поїхала, я випив у Гаруфалії й шепотів рядки поета:

Пиймо, гуляймо,
Хай все западеться,
А Лесбос хай квітне,
З утіхи сміється.

Виходячи, зустрівся з батьком. Було дуже холодно. Його обличчя почервоніло від збудження. Мабуть, також випив. Зіткнувшись зі мною, він удав, ніби не бачить мене, і пройшов мимо. Проте я встиг помітити блиск у його очах. Уже й ми; мовляв, дійшли до того, що вдаємося до послуг Бахчеваноса.

Їхати. Якогога швидше. Я задихаюся. Будь-куди, хай Йому чорт! Тільки їхати. До Німеччини, Канади, Австралії, Бразилії, Південно-Африканського Союзу, де тільки потрібні робочі руки, аж до Аляски й Патагонії. Байдуже, що еміграція з ному¹ Серр заборонена. Можна поміняти ном. Таке робиться не вперше й не востаннє. Запишуся громадянином Салонік. Хіба інші так не роблять?

VIII

Йоргіс до Марії

...а якщо з'являться російські та англійські літаки і знову почнуть бомбити? Вони відбудують ще раз?

«Було холодно, як тільки може бути холодно у вересні в цих країнах, у цих непривітних північних країнах.

Цілий день я марно шукав Димитріса. Його господиня, що відчинила двері лише після того, як я півгодини стукав у вікно та натискав на кнопку дзвінка, говорила дуже довго, але зрозумів я тільки одне. Вона не мала жодного наміру пускати мене до дому і хотіла, щоб я якнайшвидше забирався геть. Сказала, що Димитріс сьогодні не ночуватиме вдома, аби я ні на що не розраховував

¹ Ном — адміністративна одиниця в Греції (грецьк.).

та не приперся ще раз. За столиком просто неба я з'їв сосиски з картоплею, до яких була густа солодка підлива. Повернувся до Димитрісового будинку й гуляв там, аж поки почало смеркати. Читав і вивчив напам'ять меню Іспанського ресторану, розташованого на розі.

«Аркачофа
Тортілья а ля еспанйола
Тортілья а ля пейзажа
Ескалоп
Картопля смажена
Яйця
Маслини
Пиріг
Вино червоне
Пиво
Вино біле».

Димитріса не видно. Де я ночуватиму? Готелі неприступні — найдешевший 25—30 марок. Холодно, а я в літньому одязі. Мої валізи на вокзалі.

На одній із площ зустрів групу греків. Почув їхні голоси здалеку. З нетерпінням підійшов до них, щоб запитати, чи не знають вони Димитріса або принаймні де мені переночувати.

— Вибачайте, хлопці, я щойно приїхав з батьківщини, з ному Серр; може, ви знаєте такого собі Димитріса Параделіса?

Один у червоній сорочці щось відповів по-німецькому. Інші байдуже вступились у мене. Я помилився. Це вже не вперше мені здалося, немовби чую нашу мову. Я перепросив і рушив до вокзалу. Але чую, позад мене розмовляють по-грецькому. То були греки. Я прислухався. Таки греки, нема сумніву. Хоч би тому, що жодна інша нація в Європі не може так хитрувати й нахабно брехати в вічі.

У залі чекання на вокзалі ночувати заборонено.

«НОЧУВАТИ ЗАБОРОНЕНО»

Може, походити по вагонах та знайти якийсь незачинений і влаштуватися там? Я вже три ночі не спав.

Хай тебе не розчаровує те, що я пишу, Маріє. Такий був перший день на чужині. Коли б я знайшов Димитріса, все було б інакше. Минуло півночі. Насилу перебожую сон. Вокзал скидається на кладовище слонів. Коли

вони повідбудовували свої міста? Хіба ще кілька років тому тут не було все зрівняне з землею? Коли піднялись оці страховиська? Коли вирости оці заводи, димарі, підіймальні крани, мости? Коли вони встигли вкрити землю асфальтом, залізничними коліями, шляхами? Коли прорили тунелі й підземні переходи?

А якщо з'являться російські та англійські літаки і знову почнуть бомбити? Вони відбудують ще раз?

Так швидко? Ці будинки — квадратні коробки, геометричні фігури з ліній та кутів без жодної прикраси, мов величезні казарми.

Ах, у нас на батьківщині будинки аж ніяк не схожі на коробки та казарми. Вони з балконами. З базиліками. З вазонами на вікнах. Обплетені плющем. З садками. Пофарбовані в білий колір, а не в чорний.

Світанок застав мене біля будинку Димитріса. Проїшов молочник і подивився на мене з величезною зневагою. Я попросив пляшку молока, запропонувавши взяти з розкритої долоні потрібну суму грошей.

Нарешті зустрів Димитріса, й ми цілий день проходили в пошуках кімнати, призначивши на завтра зустріч з одним греком, що здає помешкання.

Сутеніло. Димитріс запропонував піти в кіно. Але в кінотеатрі передумав. Лишив мене там самого і сказав, що повернеться через дві-три години.

Фільм був детективний. Розмовляли німецькою мовою. Ти знаєш, Маріє, як важко щось починати, якими страшними й нездоланими видаються найменші перешкоди, коли ти зустрічаєш їх самотній у чужій країні, не знаючи мови, не маючи грошей.

Димитріс тут уже три роки і то ледве може порозумітися. Хіба можна вивчити мову, коли весь час працюєш? У пригодницькому фільмі люди переслідують одне одного. В залі непроглядна пільма. Перуч зі мною якісь блондинки безперервно жують. Раптом у темряві вигук нашою мовою:

— От підла, зжерла хлопця.

Білява Бірі зрадила юнака, що покохав її, і бандити вбили його в якомусь закутку, на купі сміття.

Підводжуся й навпомацки йду в напрямку вигуку... Намагаюся зорієнтуватися в пільмі.

— Греки? — питаю пошепки. — Ви греки, гей хлопці?

Чиясь рука доторкається до мого плеча:

— Сідай, тут є місце.

— Мене звуть Йоргіс.

— Янніс.

Тиснемо один одному руки.

— Моя дружина.

— Дуже приємно.

Це було молоде подружжя з Козане. Вони залишалися зі мною, аж поки повернувся Димитріс.

Цієї ночі, Маріє, я спав з вигодами в кімнаті Димитріса. Лотте, його господиня, наробила багато галасу, але зрештою проковтнула пілюлю, і я переночував у її домі безкоштовно.

Рано-вранці ми вже були в старого.

— Скільки років ви мені дасте? — замість вітання запитав сивий чоловік.

— П'ятдесят п'ять, — відповів Димитріс.

— Мені сорок вісім, але бачите, що зробив табір, — сказав він і замовк, ніби хотів подивитись, яке враження справили його слова.

— Ви були... — запитав Димитріс. — У таборі? Під час війни?

— Так, я вів тотенбух.

— Що?

— Тотенбух. Тобто, я допомагав Кассію Обербрюннерові.

— Кассію?

— Якому Кассію?

— Сержантові СС, він був відповідальним реєстратором.

— Ви тут народилися?

— Служили в німецькій армії?

Старий здивовано глянув на нас. Проїшов у кінець коридора й відчинив вікно.

— Я був студентом медиком другого курсу в Франкфурті. Потім у Тюбінгені. Почалася війна.

— Світова?

— До Греції повернутися було неможливо. Не знаю й сам, як воно вийшло.

Він говорив низьким голосом, раз у раз оглядався і безперервно витирав спітнілі руки. Здається, вони пітніли завжди, бо старий весь час тримав носовичка.

— Ви бачили коли-небудь тотенбух?

— Ні.

— Не бачили.

— Нічого особливого. Тотенбух не відрізняється від звичайної бухгалтерської книги якоїсь солідної компанії.

— А що ж...

— Тільки й того, що тотенбух вів облік мертвих. Це був, власне, список тих, що померли в таборі.

— У вас німецьке прізвище,— перервав його Димитріс.

— Мій батько був німець. Вони розлучилися, перш ніж я народився. Та вони й не одружувалися ніколи.

— Он як...

— То ви не питаєте, що ми писали? Що в тій книзі?

— Ми охоче послухаємо.

— Які папери проходили через мої руки? Зараз розповім.

Єдине, чого я хотів,— дізнатися, що буде з кімнатою. Скільки візьме? Чи є вікно? Опалення. Гаряча й холодна вода.

— То слухайте.

«Цілком таємно

(Він говорив так, наче грав в античній трагедії)

Верховному командувачеві СС Гімлеру

У відповідь на Ваш запит щодо належного збільшення робочих рук для воєнних потреб третього рейху доводжу до Вашого відома, що від 11 червня 1942 року до 19 листопада цього року з 130 700 надходжень до підпорядкованого мені концентраційного табору померло 70 610, страчено 9267, переміщено 27 848.

Комендант концентраційного табору
полковник СС *Новембар*».

Або оце,— не передихнувши, вів далі сивоголовий чоловік,—

«Таємний документ

№ 73/CX7/BR76—

Комендантові...

У зв'язку з нагальною потребою на робочі руки, яка

набула особливої гостроти в поточному році, наказую кількість смертних випадків обмежити.

Верховний головнокомандувач СС
Гімлер»

Отакі документи проходили через мої руки. Я, звичайно, саботував, скільки міг, записи в тотенбух.

— Тобто?

— Те, що йшло через мої руки, певна річ.

— Що ви робили?

— Тих, яких мав записати до переміщених, записував до батальйонів праці.

— Яких переміщених?

— Що означало переміщення?

— Переміщення означало камери,— каже старий, за- непокоєно поглядаючи навколо,

— Камери?

— Цебто печі?

— Знаєте, я заприсягався ніколи не говорити на цю тему.

— Ви хочете сказати...

— Так, заприсягався своїм життям.

— Вашим життям?

— Саме так.

— Але ж тепер... більше не існує...

— Ви гадаєте...

— Але кому ви обіцяли?

— Новембарові.

— Якому Новембарові?

— Комендантові.

— Полковникові?

— Тепер він генерал.

— Комендант табору?

— Я просив би вас...

— Він живий?

— Звичайно. Він ще не дуже старий і має залізне здоров'я.

— І він на волі?

— Був, певна річ, ув'язнений, але невдовзі його звільнили.

— А чому ви присягалися життям?

— Я обіцяв нічого не розголошувати.

— Новембарові?

— Коли від мене щось впливе, я заплачу власним життям.

— Хочете сказати...

— Саме це я маю на увазі. Думаю, що я розмовляю з людьми, яким можна довіряти цілком.

— Можете бути спокійні.

— Справді.

— Ви так стурбовані через те...

— Касій Обербрюннер походжав перед прибулими, а за ним я з своєю книгою обліку. Полковник спостерігав за нами з вікна комендатури, що була в дворі. Обербрюннер ляскав себе різкою по чоботях, його форма виблискувала металом. Одним поглядом він ділив новоприбулих, що виходили з закритих вагонів, на три категорії.

I. Ті, що йшли в батальйони праці.

II. Ті, що призначалися для переміщення.

III. Вродливі жінки для веселого будинку.

— А чому випадкових смертей було більше, ніж страт і переміщень?

— Бо вони були зовсім не випадкові.

— Які ж?

— Коли хтось помирав від голоду чи холоду, в посвіддці про смерть писали:

«Акт смерті
за номером 613565

...хворий помер після тривалої хвороби о 16 год. 33 хв...
дня...

Причина смерті: серцева недостатність з ускладненням...»

Одного разу виникли труднощі з розподілом, коли Касій Обербрюннер призначив до батальйону праці чоловіка, до переміщення дружину, а їхню красуню доньку до публічного дому.

— Які труднощі?

— Вони не хотіли розлучатися.

— Хотіли всі піти до публічного дому?

— Туди призначалася тільки дочка.

— То що ж?

— Вони хотіли бути разом.

— І що вони робили?

— Кричали, заважали розподілові. Схопились одне за одного, і їх не можна було роз'єднати.

— Вони знали, куди йдуть?

— Не знали.
— Ви їм не повідомили?
— Вони верещали, перешкоджали розподілові. Кассій Обербрюннер не тямив себе від люті. Новембар бив їх різкою, есесівці дубинками, але вони не давали відірвати себе одне від одного.

Старий замовк, пішов коридором і зачинив вікно. Потім запитав:

— Тобі подобаються жінки?
— Що?
— Питаю, чи подобаються тобі жінки?
— Аякже! — відповів Димитріс.
— Там би ти мав їх досхочу.
— У концтаборі?
— Так.
— Гвалтом?
— Аж ніяк.
— Силоміць, поряд з газовими печами? — скривився Димитріс.

— Чому б ні? Хіба не однаково?
— Що ви кажете?
— Про газові камери ніхто з в'язнів не знав. І потім чому силоміць? Вони добровільно приходили до публічного дому.

— Самі?
— Звичайно. Годували там набагато краще, можна було наїстися, не померти з голоду. Крім того, вони сподівалися на порятунок.

— І це зветься добровільно?
— Коли вони набридали, їх відправляли в камери. Там Кассій наказував їм роздягтися й помитися. Жінки входили в печі, на яких було написано «Ванни», але їх так заштовхували, що вони починали сумніватися щодо типу ванн, які мали прийняти.

— Вони не здогадувалися, що на них чекає?
— Ніяк. Вони нічого не знали й не чули про печі. Підвівши голови, помічали, що немає ні душів, ні труб з водою. Питали, що то має означати, адже при вході написано:

«ВАННИ»

Тоді відчинялася важка залізна засувка. Сигнал завжди подавав сержант Мол:

«Ідіть дайте їм поїсти».

Есесівці пускали Zyklon B¹, і починався танець смерті.— Старий розмахував руками, як кажан.

Zyklon B'

Він зігнувся аж до підлоги. Затремтів. Заметався в різні боки.

Усе його тіло почало корчитись. Обличчя вкрилося потом. Упав на коліна, йому забило дух. Права нога задрижала. Затіпався на підлозі. Погляд у нього став, мов у божевільного.

— Таке робилося з ними, коли починав діяти отруйний газ,— сказав старий, підводячись і витираючи піт.— Бачили ви коли-небудь щось подібне?

Минув якийсь час, поки ми спромоглися на відповідь.

Скоро він повернувся до нормального стану. Більше не тремтів, з обличчя зникли гримаси.

— Це ваш будинок? — запитав Димитріс.

— У кімнаті є двійчаста шафа.

— То правда, що в них виривали золоті зуби?

— Я дам вам окремий ключ.

— І всі вони вмирали?

Отак, Маріє, я знайшов кімнату, простору й не дуже дорого — за 110 марок. Коли приїдете, можете мешкати тут. Місця вистачить. Сподіваюся, золота моя, що ти не передумала. Що ти пам'ятаєш і хочеш, аби було так, як ми говорили. Тоді, коли я ще не ходив до війська, а ти не була одружена».

VIII

Від кожної яблуні яблука сюди скочуються. Усі нижчі раси, всі племена, гнані голодом...

«ZERO»

Так зветься малесенький будиночок на Людвігштрассе, 156.

Високий посивілий чоловік у сірому плащі поривчасто входить у двері, крізь які не можуть одночасно пройти двоє. Почувши запах тютюну та цибулі, кривиться і всідається за столиком у кутку.

¹ Отруйний газ.

«Не схоже, щоб до них щось дійшло,— думає він, оглядаючись навколо. Усе ніби на місці, та це нічого не означає. З першого погляду завжди так. У дев'яти випадках з десятих найгірше криється там, де зовні все видається чистим і охайним. Єдина жінка,— зауважує гість,— ота офіціантка років тридцяти. Двадцяти восьми або тридцяти — щось отак. Досить хтива, напевне, але розмовляє басом. На працьовиту не схожа. Хіба що приїхала недавно з якоїсь країни Середнього Сходу».

Відвідувач замовляє пиво. Його обслуговує жінка.

Вона носить обручку. В неї довгі білі пальці. Одружена. З отим, що перевертає пиріжки?

Той Гольцбах нічого не сказав. Не завдав собі клопоту повідомити, якої національності всі ці люди. Якої ж національності власники й клієнти?

Італійці?

Іспанці?

Португальці?

Як звалася Португалія в давнину? Лузітанія? Лузітанія. «Zego» ні про що не свідчить.

Югослави?

Греки?

Турки?

На арабів не схожі. Може, перси... Той Гольцбах як хоче щось закрутити...

Посеред бару стоїть сяк-так прибрана ялинка. Іграшки й ліхтарики без смаку поначіплювано на її гілки.

Вони не турки, хай йому біс! Раз є ялинка, виходить, що християни. Але пісні схожі на індійські. Можливо, ялинка для клієнтів?

Запахи, що йдуть від печі, заповнюють усе невеличке приміщення. Не можна сказати, що вони неприємні. За сусіднім столиком сидить опецькуватий суб'єкт із товстою шиєю.

А ось і німецька петилиця, думає сивоголовий. Цей тип тут, звичайно, за старшого куди пошлють. Отой, що пече пиріжки, либонь, її чоловік. Якою ж у біса мовою вони розмовляють? Не вчать німецької, хоч і живуть у Німеччині. Не можна жити в якійсь країні й не знати її мови. Адже це нечемно. Від кожної яблуні яблука сюди скочуються.

Іспанці?

Італійці?

Югослави?

Португальці?

Турки?

Греки?

Араби?

Перси?

Поляки?

Негри?

Чехи? Останні принаймні знають німецьку мову.

Усі нижчі раси, всі племена, гнані голодом, представлені тут. Тепер почали їхати й чорні, навіть подзьобані віспою північноафриканці. Марокканці, маври, алжирці, тунісці й інші темношкірі, що їх косить малярія.

Певна річ, я розумію, що нам потрібні робочі руки. Наша індустрія одна з найпотужніших у світі. Вона потребує й некваліфікованих робітників. Який же німець погодиться виконувати важку роботу, за котру платять менше?

Коли б не було іноземців, багатьом підприємствам загрожувало б закриття. Та чи не можна знайти іншого виходу? Будь-якого виходу?

Присутність у нас цих людей — велика проблема. Чи не можна піднести рівень механізації настільки, щоб наша економіка могла обійтися без чужоземних робітників?

Під час промислової революції твердили, що одна машина може заступити тисячу ремісників. Чи не можна й тепер досягти чогось подібного?

Якою ж у чорта мовою вони розмовляють? Не розумію жодного слова. По-датському та по-шведському, наприклад, можу втямити деякі фрази. По-французькому й по-англійському також, скажімо, мадам, гудмонінг. Не турки й не югослави.

Усякий непотріб збирається тут. І більшість з них не виявляє найменшої вдячності за хліб, що дістає в нашій країні. Я знаю, що багато хто з них, з представників цих смердючих рас доходить до обвинувачення німецького народу. Так. Кажуть, наприклад:

німці — фашисти, німці — егоїсти, німецька кухня огидна, німкені — повії.

Так, так, кажуть і це. Досить ремствувати! Треба самому працювати за інтерпол, щоб дати раду в цьому вавілонському стовпотворінні, в цій суміші смердючих рас і націй.

Найнебезпечніші з-поміж них італійці. Турки — розпусники й віродки, але рідко коли йдуть на злочин. Італійці — природжені мафіози. І хвальки. Хіба ми не бачили їх на війні? Пощастило на союзників! Оце нас і згубило! Ми не мали союзників. Що там Другий фронт, Сталінград та інші дурниці! У нас не було союзників! У англійців були Сполучені Штати. За росіян нема чого й казати...

А що мали ми? Японці, звичайно, чогось варті, але вони в чорта на болоті, та ще й такі зажерливі. Хотіли проковтнути цілу Азію. Треба було потерпіти кілька років, щоб захопити Росію. Ми з Європи, а вони з Маньчжурії та навколояпонських морів змогли б поставити росіян на коліна. А тоді хай би приходили англосакси громити імперію, яка простяглася від Піренеїв до Індонезії.

Ми не мали союзників!

Іспанці бундючні й зарозумілі. Усі народи Середземномор'я й Середнього Сходу від природи мають нахил до порушення закону. Дотримуються його тільки з примусу і через велику силу. Кожен середземноморець є потенційним порушником, і коли б існували достатні поліційні сили, ці люди мусили б бути під постійним наглядом.

Більшість із них вдається до дрібних крадіжок та шахрайства, до обмеженої работоргівлі, наркотиків та легкої контрабанди. Але італійці йдуть і на більші злочини».

Придивімося до цього закладу. Людей багато. Галасливих компаній, жінок тощо немає. Належить, певне, подружжю. Дорогих напоїв не подають. Ціни низькі. Заходять, як правило, робітники.

— Пане Тальмонгрос, — квапливо входячи, каже Гольцбах, — вибачте, але запізнився водій.

Троє чи четверо чоловіків у формі зайняли вхід до бару й нікого не випускають. Гаруфалія й Бахчеванос обмінюються стривоженими поглядами, Тальмонгрос наказує Гольцбахові перевірити документи, незадоволено позираючи на нього. Лейтенант поліції Гольцбах боїться, що цей погляд віщує новий скандал. Краще посваритися з дружиною, ніж з начальником.

— Бар «Зего», — поспіхом каже Гольцбах, намагаючись попередити вибух начальникового гніву, — відкрито

три місяці тому. Ото власник (показує на Бахчеваноса).
Це його дружина.

— Національність?

— Греки.

— Далі.

— Прибули вісім місяців тому.

— Легально?

— З дотриманням усіх формальностей. Він три місяці працював у Сіменса. Потім відкрили бар. Штрафів не мають. Клієнти — їхні співвітчизники. Зачиняють між дванадцятою й першою годиною ночі.

— Коли сталася сварка?

— О дев'ятій вечора позавчора.

— Кого поранено?

— Не знаємо, не довідувалися.

— Видно, що тут діло темне, — каже начальник.

— Мабуть, був невеликий скандальчик. Ці південці дуже запальні. Швидко сваряться.

— В аптеках, у лікарнях питали?

— Ніхто не звертався.

— Підозріло.

— Підозріло, — погодився лейтенант Гольцбах, хоч справа була не така поважна, як її подав інформатор.

— Чий то прапор?

— На ялинці? Грецький.

— Отже, Гольцбах, закінчуй тут швидше і давай мені письмове пояснення. Та гляди, не дуже тисни на них. Не будемо поспішати. Знайди того, хто був поранений, а більше мені нічого не потрібно.

— Слухаю, пане!

— Отже, Бахчеванос, — каже Гольцбах, як тільки виходить Тальмонірос.

— До ваших послуг, пане.

— Що сталося тут 22-го числа о 21-й годині 15 хвилин?

— Побилися двоє клієнтів.

— Прізвища?

— Я їх не знаю.

— Як?

— Уперше прийшли сюди.

— Твої співвітчизники?

— Так.

— Вони греки, і ти їх не знаєш?

— Не можу ж я знати всіх.

— То ви, собаки, приїхали в Німеччину, щоб порушувати закон? Забирайтеся звідси. Ідьте додому. Що вам тут потрібно?

— Коли б я їх знав, то сказав би, пане поліцейський.

— Дивися краще...

— Тут тисячі людей і весь час приходять нові.

— Тобто їм тут подобається?

— Я знаю тільки своїх клієнтів.

— Ті вперше були в твоєму барі?

— Так.

— Гляди, бо я його прикрию!

— Я кажу правду.

— Відправлю тебе в Гріхенлянд, і ти здохнеш там від голоду.

— Пане поліцейський...

— Вони прийшли разом?

— Разом. Посідали за отим столиком у глибині бару й замовили узо.

— Узо? Що таке узо? — питає Гольцбах у перекладача.

— Узо; прошу, — каже Гаруфалія, несучи пляшку.

— Спиртний напій?

— Грецький спиртний напій, — пояснює перекладач.

Гаруфалія наливає чарку й подає. Гольцбах спочатку нюхає, потім спорожняє одним ковтком. Здається, напій йому не дуже сподобався.

— То ти не знаєш їх?

— Вони прийшли вперше.

— Ти їх більше ніколи не бачив?

— Ніколи.

— Навіть на вигляд не знаєш?

— Навіть на вигляд.

— Скажи, пане Бахчеванос, ти був колись у в'язниці Федеративної Республіки? — гарикнув Гольцбах.

— Я, пане поліцейський...

— Коли тебе допитувала поліція в Гріхенлянді, ти теж удавав глухонімого? Чи в Гріхенлянді немає поліції?

— Є, навіть більше ніж треба, пане поліцейський, але...

— Ти в Гріхенлянді навчився отак викручуватися?

— Якого вони віку? — питає Бахчеваноса перекладач.

— Років тридцяти п'яти — сорока.

— Може, й сорока п'яти, — додає з лави Гаруфалія.

— Чому вони перейшли на ножі?

— Вони тихо розмовляли, потім схопилися. Один...
— Розповідай далі ти, — звелів Гольцбах, показуючи на Гаруфалію.

— Один скочив з ножом у боці.

— Котрий з них?

— Той, що сидів ближче сюди.

— Чому ви не сповістили поліцію? — Перекладачеві. —
Спитай, чому не сповістив поліцію.

Перекладач. Ви повинні були негайно сповістити поліцію.

Бахчеванос. Я не знав...

Гольцбах. Що він каже?

Перекладач. Каже, що не був зобов'язаний...

Гольцбах (*Бахчеваносові*). Отак ви робите й у... (*Перекладачеві*). Запитай, чи в Греції таке робиться? Вони ріжуться ножами, а поліція й вухом не веде?

Перекладач. У нас, коли щось станеться, хай навіть дрібниця, кожен мусить негайно сповістити...

Бахчеванос. Вони сказали, що підуть самі.

Перекладач. Гляди, щоб ти не встряв у халепу. Не треба цього казати лейтенантові.

Гольцбах (*Бахчеваносові*). Ти дуриш мене?

Бахчеванос (*перекладачеві*). Вони сказали, що самі підуть у поліцію.

Гольцбах. Спитай, чи не глузує він з мене?

Бахчеванос. Я думав...

Гольцбах (*перекладачеві*). Йому треба добре всипати, і тоді побачиш, як він розколеться.

Перекладач (*Бахчеваносові*). Поліцейський каже, щоб ти не брехав.

Гольцбах (*перекладачеві*). Ти бач, удає, ніби він тут ні при чому...

Перекладач (*Бахчеваносові*). Скажи правду, і твоя душа буде спокійна.

Бахчеванос (*перекладачеві*). Передайте йому, що вони сказали так. Моя дружина свідок. Ті сказали, що аби не повбивати один одного, вони підуть вирішувати свою суперечку в суд.

Гольцбах. Покидьки!

Бахчеванос (*перекладачеві*). Що він сказав?

Перекладач (*Бахчеваносові*). Варто йому сказати слово, і тебе викинуть з країни. Що тоді робитимеш?

Гольцбах (*перекладачеві*). Що каже цей покидьок?

Перекладач (*Гольцбахові*). Вони, каже, сперечалися між собою і збиралися йти до суду.

Гольцбах (*Бахчеваносові*). За що сперечалися?

Бахчеванос (*перекладачеві*). Не знаю.

Гаруфалія. Мабуть, за гроші. Я чула, наче говорили про гроші.

Гольцбах (*перекладачеві*). А потім?

Бахчеванос (*перекладачеві*). Що він сказав?

Перекладач (*Гаруфалії*). Що було далі?

Гаруфалія. Вони взяли таксі й поїхали.

Гольцбах. Скажи, хай попитають на площі, може, хто-небудь пам'ятає щось. (*Гаруфалії*). Розповідай далі.

Перекладач (*Бахчеваносові*). Вони більше не з'являлися?

Бахчеванос. Ні разу.

Гольцбах (*Бахчеваносові*). Потримати б тебе з годинку в відділенні! (*Перекладачеві*). Скажи йому, що ми прийдемо ще.

IX

...З усіх дівчат, які працюють на фабриці, у неї найкрасивіші, найпишніші, найбільші груди.

Уже на другий день після приїзду Марія з оповісником знайшли роботу в тій самій фірмі, де працюю я. Нам трохи допоміг один іспанець, Хуан, знайомий з керівником. З майстром, я хотів сказати, тобто з начальником.

Фірма непогана. Тут дбають про робітників. Ми задоволені, ті, що працюють давно, теж такої думки.

Більшість робітників — італійці. Треба вивчити італійську мову, інакше не можна. Тут усі, навіть іспанці, розмовляють по-італійському. Тільки в дирекції є трохи німців. В основному це якісь блондинки, схожі на манекени.

Іспанця звуть Хуан, він працює на пресі, разом з одним арабом, якого ми дражнимо Хакім. А може, то його ім'я. Ми познайомилися через тиждень після того, як я приїхав. Хуан, здається, має гроші. Гарний хлопець з Картახени, не дуже високий на зріст, з випещеними вусами та дбайливо зачесаним волоссям. Тільки дуже

лається. Він знає лайки з усіх європейських мов і шпелить ними співрозмовника, хоч той не розуміє ні слова.

Француженки кажуть, що поцілунок без вусів те саме, що яйце без солі. Мабуть, через те дочка майстра-італійця Марієлла заручилася з Хуаном.

Я працюю в складальному цеху, а оповісник у листопрокатному, в другому кінці підприємства. Нас розділяє відстань у цілий кілометр. Часом бачу його верхи на електрокарі з листовим залізом, що його веде, як правило, один італієць із Катанджаро, крикун і скандаліст.

Хуанові той італієць як сіль в оці:

— При першій же нагоді викину його геть,— каже Хуан.— Скажу тестеві, хай натякне в дирекції, що він ледар і саботажник.

— Як же він саботує?

— А що, сам не працює, знущається з тих, хто старається. Хіба це не саботаж?

— Але ж він його земляк. Твій тесть також італієць. Хіба він не захистить його?

— До чого тут земляцтво? Мій тесть робить те, що я йому кажу,— відповідає Хуан.

Італієць із Катанджаро виявляє велику цікавість до Марії. Знаходить будь-які нагоди й приводи, щоб пройти повз її верстат і забалакати до неї.

Він сказав, що з усіх дівчат, які працюють на фабриці, у Марії найкрасивіші, найвишніші, найбільші груди. Чекає на неї в фабричній їдальні й нашіптує компліменти. Настигливо частує пивом, апельсиновим напоєм, ласощами. Обіймає її за плечі й намагається поцілувати. Рекомендує її своїм знайомим, хоч його про це ніхто не просить.

— Це Марія, грекиня, та, що має найтугіші груди на фабриці.

Через базікання італійця Марію знає весь персонал фірми.

Ставлення Марії до італійця якесь дивне. Вона відкидає його домагання, нікуди з ним не ходить, але не забороняє того панібратства, яке він дозволяє собі щодо неї. Невже, думав я, оті зальоти тішать її самолюбство? Інколи я просто не розумію сестри. Мені й на думку ніколи не спадало, що її груди якісь надзвичайні.

Тепер усі робітники дивляться на її груди, а дехто навіть простягає руку, щоб погладити. Вона аж розсі-

дається від сміху, проте не гнівається, лише намагається дати доброго ляпаса.

Можливо, вона й сама раніше не розуміла, чого варті її груди. Через них її знає вся фірма. Кажуть, наприклад, що в Хуана найбільше грошей на фабриці, що італієць Розаріо більше за всіх працює понаднормово. Що турок Майдам підіймає найбільшу вагу, що зеленоока іспанка, яка працює контролеркою, найприступніша й найподатливіша, не відмовляє нікому. Джорджіо є представником профспілки, а Марія має найбільші груди.

Деякі робітники навмисне проходять через її цех, щоб помилуватися на груди. Нею зацікавився навіть німець-наглядач.

Одного разу італієць із Катанджаро почав знущатися з оповісника:

— Як справи, гей? — запитав він. — Що за красень! А ніс? Може, ти курд, а вдаєш грека? Такі носи мають курди й вірмени. У всякому разі, ті, що живуть біля гори Арарат. В отому Ноевому ковчезі. Ерзерум, Каракорум. Там у всіх великі, гачкуваті, гострі орлині носи, що майже впираються в рот. Я читав про це. Я ж ходив до гімназії Агрідженто, так, так, я, що стою перед тобою. У греків носи гарні, прямі, правильні. Не такі, як у тебе. Хіба це славнозвісна грецька лінія?

Оповісник просив його зупинитися, бо вони, мовляв, посваряться. Та італієць неначе здурів. Він штовхнув оповісника, і той упав на купу консервних банок. Зять збирався поскаржитись наглядачеві, але я розрадив. Ми повинні уникати будь-яких проблем. Якось побилися двох португальців, то їх вигнали обох. Я вирішив сам поговорити з італійцем:

— Я свояк того грека, що ти образив.

— Дуже приємно.

— Прошу тебе більше цього не робити.

— Ти хочеш скандалу?

— Скандалу я не хочу, але дай нам спокій.

— Тебе хто займає?

— Ти ображаєш мого зятя.

— Ви, греки, дуже багато берете на себе.

— Це ти лізеш у пузир.

— Тоді зустріньмося вдвох і порозмовляємо як слід.

— Не маю жодного наміру битися. Дай йому спокій.

— О шостій за гаражем, — каже він, — я чекатиму на вас.

Хуан пообіцяв, що до обіду бешкетника з Агрідженто чи (один біс) із Катанджаро буде викинуто з фірми. Я просив, щоб його не виганяли, а тільки попередили.

Тесть, уважно вислухавши Хуана, сказав:

— Тобі не треба втручатися в сварки. Думай про свої справи. І затам — не зв'язуйся з італійцями. Щоб я звільнив італійця? Хай мені краще відпаде рука. Я всіх їх беру, як то кажуть, під своє крило.

Насамперед, як тільки я його вижену, всі земляки перестануть вітатися зі мною. Ти не будь дурнем і не встрявай у справи іноземців. Є ж іще й профспілка, і так звана солідарність. Чому ти вирішив, що заради твоєї примхи я буду викидати людей на вулицю? Не можу й не хочу зробити того, про що ти просиш. А грекам скажи, хай не заводяться з сіцилійцями та калабрійцями. Коли хочуть гармидеру, хай гарикаються між собою.

Отож по обіді ми з оповісником хоч-не-хоч мусили йти на побачення за гараж. З нами був Хуан. Нас чекало троє італійців. Було б краще, на мою думку, уникнути сварки й помиритися. Італієць мав пообіцяти, що більше не ображатиме оповісника. Про залицяння до Марії, про історію з найбільшими грудьми й таке інше ніхто й не згадував, але це теж малося на оці.

Коли я почав казати щось примирливе, італійцеві здалося, ніби я ображаю їх. Слово за слово, виникла бійка. Ми їм успиали б напевне, коли б не отой довгоголовий сардінець із Кальярі, що бився, мов бугай.

Цей випадок зблизив мене з зятем. Я почав жаліти його, особливо з огляду на те, як ставилася до нього Марія. Він був спокійною людиною. І зовсім не ледачий, як ми думали спочатку. Виявив неабияку терплячість і холонокровність, витримку й навіть флегматичність у боротьбі з життєвими труднощами. Не знаю, це справді так, чи те, що я називаю флегматичністю й спокійністю, було не що інше, як прояв низького інтелектуального рівня (так казала Марія).

Він був наче людина без нервів. Коли ми з сестрою вперше заговорили про мій виїзд, коли в наших планах з'явилася Німеччина, він рішуче виступив проти.

— Чого нам треба в тій Німеччині? — казав він. — Покинути рідну землю! На батьківщині насилу даємо собі раду, то що ж будемо робити на чужині? У країні, де не

знаємо нічого. Що там робити? Стати рабами? Хіба в нас тут нема чого їсти?

— Людина існує не лише для того, щоб їсти,— заперечувала Марія.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Людина хоче жити.

— А хіба ми тут не живемо?

— Ні, не живемо. Принаймні я не живу.

Суперечка тривала і в нашому листуванні. Марія просила, щоб я допоміг переконати його. Я, звичайно, не міг намалювати їм якоїсь спотвореної картини чи написати, ніби тут рай земний. Я хотів говорити відверто.

Що таке батьківщина? — писав я оповісникові. — Місце, де судилося народитись і вирости нам? Чи нашим близьким? Для мене батьківщина — це країна, що оточує тебе любов'ю й піклуванням, що дає освіту й тепло, пізніше — можливість створити родину, мати якийсь матеріальний достаток, жити вільно.

Батьківщина, яка не забезпечує цих елементарних речей для своїх громадян, не мати, а мачуха. Тоді треба шукати іншої батьківщини, іншої землі, де можна здобути цей гідний людини прожитковий мінімум, на який ми всі маємо право.

Я завжди думаю про відповідь, що її дали афіняни персам, коли ті вимагали землі та води. Вони бачили, як полум'я охоплює їхнє місто, як їхні будинки перетворюються на попіл, їхня батьківщина стає пустелею, бачили завойовника, що топче землю, яка їх вигодувала. І все це вони принесли в жертву волі, яку тиран хотів у них забрати. Скільки ж болю, гордості й сили було в їхній відповіді персам, коли ті сказали: «Ви не маєте більше батьківщини»:

«Ми маємо триста кораблів і можемо створити батьківщину там, де захочемо!»

Оте «ні», ота жертва афінян означає, що батьківщина не земля, по якій ходимо, і не хата, де ми народилися. Понад цим є поняття, що їх не дуже цінують у наш час, ці поняття — гідність і воля. Заради них давні афіняни жертвували всім, на цих поняттях ґрунтувалась їхня цивілізація.

Та коли б я написав про все це оповісникові, не знаю, чи зрозумів би він.

Оповісник боровся проти від'їзду скільки міг. Але Ма-

рія не зважала на нього. Мовби й не чула нічого з того, що він їй казав, без його згоди почала готуватися в дорогу. Він до останньої хвилини був настроєний не тільки не їхати, а й її не пускати, але зрештою здався.

Сів у поїзд з думкою, що його тягнуть проти його волі в невідому країну, в майбутнє непевне й темне, у кожному разі, нікчемне. Щойно перетнули кордон Югославії, закапризував, як дитина:

— Оце і є той славетний закордон, де їдять золотими ложками? Та тут же люди бідніші, ніж у наших селах. Таких злиднів нема навіть у Петріці.

Коли проїхали Белград, почав питати, що воно за люди живуть у цій країні: Високі й такі біляві, як наші волохи. Після Загреба він зовсім утратив самовладання. У Відні не витримав і зажадав від Марії повернутися назад.

— Куди ви, хай йому чорт, везете мене?.. Куди ми їдемо? З якого доброго дива ти тягнеш мене, сорокарічного чоловіка, до бісової матері? Куди ми приїдемо? Цей проклятий поїзд хоч десь зупиниться? Що ми, якісь перевертні? Мені холодно, я боюся цих країн. Що це за біловолосі люди, які в такий холод ходять у коротеньких шкіряних штанцях? А які страшні гори! На них же сніг ніколи не розтає. І дерева не такі, як у нас, і небо тут таке хмарне серед літа!

Куди ж ви в бісового батька пхаєтесь? Будемо поневірятися, як Одисей, по краях циклопів та лотофагів.

Виходьмо! Їдьмо назад!

Марія поводить ся з ним суворо. Мало хто з чоловіків дозволяє жінкам так розмовляти з ними. Він справді людина м'яка, лагідна, доброї вдачі.

Від перших днів, як вони оселилися в моїй кімнаті, мене бентежить питання: коли ці люди кохаються? Одного разу я не спав цілу ніч, хотів побачити. Хіба ж можна припустити, що люди сплять разом і не мають нічого між собою. Якось мені здалося, ніби я щось почув, але то була тільки миша, що гризла ніжку ліжка.

Марія сама наполягала, щоб ми жили втрьох в одній кімнаті, аби не платити за квартиру подвійної платні.

Оповісник спав дуже неспокійно. Багато разів будив і мене, й сестру. Він страшенно шумів, але не можна було з певністю сказати, що то хрюпіння. (Звуки були далеко складніші й тонші, ніж ті, які передаються двадцятьма чотирма літерами алфавіту. Спробуйте колись відтворити

на папері звуки, що йдуть від водоспаду, від гілки, під-
тятої сокирою лісоруба, чи від лісу, охопленого поже-
жею). Він увесь тремтів, кричав від кошмарів, марив,
раз по раз прокидався й пив воду.

Марія каже, що вдома він спав спокійно. А відколи
приїхав до Німеччини, з ним сталося це лихо.

Обстановка напружувалася. Ми вже не могли ночува-
ти втрьох. Нарікала й Марія. Кілька днів я шукав на-
годи, щоб у пристойній формі довідатися про причину
такого збудження.

— Я бачу сни,— відповів він.

— Які сни?

— Страшні.

— А саме?

— Кошмарні.

— Що ж тобі сниться конкретно?

— Я добре не пам'ятаю потім.

Я не став допитуватися, бо подумав, що він соромить-
ся чи з якихось причин не хоче розповідати. Вирішив
більше не розмовляти з ним на цю тему. Але другого ве-
чора він сам заговорив:

— Мені сниться страшне.

— Що саме?

— Кожної ночі одне.

— Той самий сон?

— Так.

— Не може бути.

— Те саме з найменшими деталями. Та сама картина.

— Довго?

— Уже два місяці.

— За тобою женуться, щоб убити?

— Ні, сідай, розкажу докладніше.

— Мені сниться потвора, величезне страховище. Не
знаю, чи бачив ти фотографії доісторичних страховищ.
Послухай же, бо я ходив навіть радитися з фахівцем.
Це найнебезпечніша тварина з родини динозаврів. Фа-
хівці кажуть, що ті плазуни, скам'янілі скелети яких
збереглися досі, з'явилися в третинному періоді. Най-
більший розквіт їх припадає на юрський період мезозой-
ської ери. Вони були найбільші наземні тварини, що
мешкали в лісах, болотах, трясовинах, очеретах, у закри-
тих водоймах із солонуватою чи прісною водою. У них
була мала голова, величезний тулуб, довгий хвіст. Роди-

на мала багато видів. До неї належали ненажерливі урофаги, компсогнати, орнітоподи. Бронтозаври, що досягали в довжину двадцяти п'яти метрів. Атлантозаври, гігантозаври, або орнітоподи, стегозаври, що звуться також панцерники. Цератопси, найстрашнішими серед яких був трицератопс, та інші на зразок ігуанодонів, диплодоків, траходонтів, алозаврів, кампозаврів, подокезаврів.

Але найгрізніша й наймерзенніша з-поміж усіх тих огидних рептилій, що панували на Землі, моя. Отой тиранозавр, що кожної ночі мучить мене вві сні. Він скидається на кенгуру. Ходить на задніх лапах, більших і розвиненіших за передні. По суті, це двонога тварина. Використовує передні лапи так, як людина руки. Завдовжки він п'ятнадцять метрів, заввишки десять, має величезну, аж надто велику, як на такий тулуб, голову, хижі гострі зуби, по п'ятнадцять сантиметрів кожний.

Цей кровожерний звір раз у раз висовує вогненний огидний язик на десять метрів від рота, з якого смердить гірше, ніж з армійського клозету. Можна загинути від самого цього смороду. Висолопивши язика, звір викидає аж до стратосфери купу липкої рідини, слини та інших брудних виділень. Тобто цей тиран робить те, що спаде на його дурний тварючий розум.

Уяви собі, Йоргісе, мені сниться, ніби це страхіття вилазить з річки і йде містом, сіючи паніку. Нічого не руйнує, хоч одним помахом хвоста може розкидати багатоквартирний будинок. Воно ж важить більш як двадцять п'ять тонн. Підступна потвора нікого не вбиває. Це злочинець витончений, він користується найновішими засобами.

Він погрожує, залякує, тероризує. Не хоче вбивати нас усіх разом. Бо як же тоді тішитиметься садизмом чи насолоджуватиметься страхом, що посіяв серед нас? Іде через місто й наближається до підприємства. Закриває своїм величезним тулубом єдиний вихід із фабрики, щоб ніхто не зміг вийти, і заглядає в вікно, жахаючи всіх. Коли страх досягає найвищої точки, звір висолоплює свого брудного язика та оббризкує когось із нас їдкою слиною, що спричиняє небезпечні опіки.

Усі, хто є на підприємстві — від німкенів-друкарок з дирекції до італійців-наглядачів та майстрів, — тремтять і німуть перед погрозами страховиська.

Працюємо якомога швидше. Забуваємо про все. Ні про що не думаємо. До всього нам байдуже, працюємо без-

перервно, не зупиняючись, дедалі швидше й моторніше, як автомати, як машини. Не бачимо нічого, крім верстатів та зелених жажливих очей потвори чи її вогненного язика.

Працюємо. Не робимо перерви, не йдемо на обід. Машини, мов знавіснілі, крутяться з шаленою швидкістю, за малим не ламаються. Настає вечір, потім ранок, вечоріє знову, а ми все там, наші руки на важелях, регуляторів, вони мовби продовження приладів та виробів, нерозривно зв'язані з ними, наче деталі єдиного механізму.

Тоді потвора, задоволена з того, що остаточно підтоптала нас, усідається біля виходу з фабрики і нестерпним смородом отрує повітря, яким ми дихаємо. Надвечір страховисько зникає. Ми більше не бачимо його огидної морди, не відчуваємо його дихання, що обпікає наші обличчя, та смороду, що забиває носи. Знаємо, що його вже нема, проте не зупиняємося.

Ми самі зробилися машинами. Ніби зрослися з ними. Стали рабами без надії на порятунок. Ми перетворилися на роботів. Працюємо нерозумно, з безглуздими механічними рухами, з руйнівною швидкістю. І будемо так працювати й крутитися ціле життя.

Отакий сон, Йоргісе, я бачу щоночі і не можу заспокоїтися.

X

...Італійка злякалася й хотіла кричати.

Будинок у старому баварському стилі. Це був витвір альпійської архітектури, яка так подобалася тим, хто колись відвідував Німеччину. Місяць піднявся дуже високо і показував, що година вже пізня. Невисокий на зріст товстун у баварському капелюсі підіймається страшенно рицливими сходами. «Сходи, що риплять, не можуть поламатися», — думає він і поглядає на свою тінь, що простяглася аж до обрію, ставши набагато довшою, ніж раніше.

У саяві місяця, що скидається на срібний прожектор, видніє сніжно-біла китиця, яка наче сміється з його чорних очей. Білу китицю, що з павиною кокетністю вмести-

лася на самій маківці, можна порівняти хіба що з помпонами, які носили італійці під час ефіопської кампанії, коли воювали проти абіссінців Хайле Селасіє, співаючи *Giovinazza*.

У двох метрах од вікна він знезацька зупинився. У кімнаті було світло. Яньос має бути на роботі. Хіба він не в нічній зміні? Щось сталося?

Відчинивши двері, Яньосів співмешканець з білою китцею побачив перед собою незнайомця...

— Кафе «Spiel» Фрідріхштрассе, 756,— сказав таксистові чоловік з білою китцею.

Яскраві літери «Spiel» видніли здалеку. Того, хто входив під них, огортало приємне тепло. Це була старовинна пивниця початку 900-х років із стружками на підлозі, з фотографіями баварських королів на стінах, з чудовими напоями. Ціни були не занадто високі.

Чоловік з білою китцею зайшов як людина, що добре орієнтується тут, і сів за трикутний столик, недалеко від прекрасної, з сріблястим волоссям білявки у довгій зеленій вечірній сукні, що виставляла для загального огляду звабливі стегна.

— Два пива,— замовив він і, повернувшись до Бахчеваноса, сказав: — Платиш, звичайно, ти. Я не мав жодного наміру так пізно їхати в «Spiel». Це б я вже ліг.

— Сподіваюся, що ти не змусиш мене до великих витрат.

Чоловік з білою китцею не зводить очей з білявки, яка продає сигарети. Коли нарешті зустрівся з нею поглядом, дав знак підійти.

— Одноокий на кухні? — запитав він жахливою німецькою мовою.

— Там.

— Ти можеш його покликати?

— Він не прийде. Краще ви підіть на кухню.

Кухня в «Spiel» пахла джином, паленим цукром та гасом. Яньос мив посуд поруч з італійкою з довгим блискучим волоссям. Побачивши Бахчеваноса, він кинув губку, що тримав у руках, і схопив величезного ножа. Італійка злякалася й хотіла кричати, але Яньос щось сказав їй, і вона заспокоїлася. Вийшла, зачинила двері й мовчки зупинилася.

Яньос трохи опанував себе. Бачачи, що до нього не виявляють агресивних намірів, поклав ножа на місце.

— Не казись,— сказав Бахчеванос.— Я прийшов як друг.

— Чого тобі треба? — спитав циган, недовіжливо поглядаючи на нього.

— У поліцію донесли про нашу сварку.

— Хто доніс?

— Не знаю?

— Може, ти?

— Ти добре знаєш, що я ніколи не лигався з поліцією.

— Яку ще підлоту ти зробив?

— Я кажу правду. Хтось їм свиснув. Більше нічого ми не знаємо.

— Що ж далі?

— Учора приходили в бар, допитувалися. Гляди, ні в якому разі не з'являйся там, бо хтось міг запам'ятати тебе.

— І для цього ти прийшов? — глузливо питає Яньос.

— Я прийшов попередити тебе.

— Чого ж ти хочеш від мене?

— Коли поліція дізнається, в нас обох будуть неприємності.

— Які саме?

— Нас виженуть.

— Кажеш, вони не знають прізвищ? — недовіжливо запитав Яньос.

— Ні.

— Гаразд, можеш сповістити,— сказав він спокійно.

XI

Море. Воно здавалося таким рідним, наче сльоза, що впала з наших очей, замерзла й перетворилася на чистий, прозорий діамант. Морська Орфанонська затока повна сподівань.

Зал містився на четвертому поверсі. У залі поставили стіл з невеличким грецьким прапором. У кутку на лаві напої й легка закуска.

— Це безкоштовно? — питає Йоргіс.

— Ні, але дуже дешево.

У залі повно людей. На стіні фотографія Колокотроніса, навпроти плакат з написом:

ЄДНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЯ СОЛІДАРНІСТЬ

— ...Клуб,— каже промовець,— має стати місцем наших зустрічей. Нашим гніздом, нашим домом, нашим пристановищем, де будемо знаходити розраду від страждань на чужині. Місцем побачень, розваг, спілкування. Тут будемо знайомитися, зустрічати своїх людей, говорити рідною мовою, розповідати про новини з рідного краю і, головне, допомагати одне одному...

— Можна сказати? — вигукнув хтось із середини залу.

— Звичайно.

— Хочу сказати про взаємодопомогу. Працюю я в Німеччині десять років. Я був одним із перших іммігрантів. Знаєте, що можна помітити за стільки часу? Серед іноземних робітників тільки ми, греки, не підтримуємо одне одного. Ми не організовані, не спілкуємося. Клубів у нас нема. Каси взаємодопомоги нема. А італійці мають об'єднання.

— Треба зробити,— кидає товста жінка, що сидить біля нього,— а не тільки написати на стіні.— Киває туди, де написано про єдність та організацію.

— Ми й написали для того, щоб зробити,— відповідає голова зборів.

— Уміємо лише говорити,— каже жінка.

— Італійці,— веде далі промовець,— організовані в профспілку. Всі без винятку. Коли когось звільняють, хтось одержує занижену платню, у когось відраховують більше ніж треба чи хтось хворіє, а йому не оплачують бюлетеня та ліків, втручається профспілка.

— Італійці,— каже чоловік у кашкеті,— знімають квартири разом, близько одне від одного. Вони мають касу взаємодопомоги.

— Їх більше, ніж нас,— перебиває його жінка, що сидить коло прапора.

— Їм допомагає італійський уряд, захищає їх.

— Вони знайомляться між собою,— провадить далі той, що в кашкеті.— Мешкають близько одне від одного, мають свої ресторани, кав'ярні, бари. У них свої попи, школи, лікарі, вчителі, адвокати, що стоять за них. Італія підписала з урядом Німеччини угоду, за якою італійські діти вивчають історію та мову своєї батьківщини. Клуби, біб-

ліотеки, гуртки, організації. Італійці — це держава в державі.

— Прошу тиші! — каже голова. — Перший промовець ще не скінчив, не перебивайте його.

— Отже, нам треба об'єднатися, щоб не залежати від ласки роботодавця. Від настрою керівництва фірми. Від примхи будь-якого німця. Треба навчитися підтримувати, захищати одне одного. Тепер проблема дітей. Що буде з дітьми?

— Наші діти стають німцями, — каже чоловік у кашкеті.

— Ми будемо тут до кінця? — питає Марія Йоргіса.

— Потерпи.

— Ти знаєш, котра година?

— Потрібно всім підписати прохання до міністерства освіти та до комітету в справах емігрантів, щоб нам дали вчителів.

— І викладачів, — каже худорлява жінка, — щоб організувати гімназії.

— З цього нічого не вийде.

— А оркестр? Треба створити оркестр.

— І хор.

— Краще будемо співати всі разом.

— Найголовніше — це профспілка, — каже високий крітанин. — Профспілка — справа серйозна, а все інше — казна-що.

— Колего, — перериває його голова, — добирайте висловів.

— То вже деталі, я хочу сказати, — виправляється крітанин. — Найбільше важить профспілка. Профспілка шукатиме вигідну роботу для новоприбулих. Улаштовуватиме тих, кого звільнили. Дбатиме про те, щоб її члени мали як слід оплачувану роботу в солідних добрих фірмах, а не найгіршу. Коли станеться нещасний випадок, посилає свого представника — людину освічену, що володіє німецькою мовою і хоч якось розуміється на трудовому праві.

Ось що важливе, а не те, про що ви розмовляєте стільки часу. Про який хор та оркестр можна говорити? Який клуб? Ми не музичний гурток і не вітрогони з молоді, що знудьгувалися за музикою. Ми робітники. Емігранти. Треба дбати про поважні справи, а не про якісь абищії.

— А школи теж абищія? — питає одна жінка.

— Школи? Школи ні, але хор і бузукі!...¹

— Школи не в нашій компетенції, хай про них турбується держава.

— Держава відмовилася від нас, полишила на ласку божу.

— Якщо в нас не буде клубу, де можна було б розмовляти нашою мовою і згадувати батьківщину, ми пропадемо, зникнемо; нас поглине чужина! — схвильовано сказала Марія.

— Треба домовитися й платити щось профспілці для того, щоб утримувати її службовців.

— Будемо годувати службовців?

— Їм не слід платити. Хай працюють безкоштовно.

— Що, тут оплачуються лише партійні працівники, а профспілкові ні?

— Я не дам нічого. Досить з мене тих податків, які бере фірма.

— Ви знаєте, скільки відраховують у мене? Я одержую півзарплати.

Під кінець зборів хтось узяв бузукі й заходився бренькати. Його попросили заграти.

У залі залунали журливі звуки. Всі мовчки поставали в коло. Хлопець із Халкідіки почав підспівувати. Пройнята тугою за далекою вітчизною мелодія заповнила приміщення на четвертому поверсі будинку на Вільгельмштрассе, 156.

— Пам'ятаєш, Маріє, будинок нашого дядька в Олімпіаді на Кердільському узбережжі?

— Так, Йоргісе, пам'ятаю.

— Його захищають від палючого сонця величезні листати дерева, а невелика річка, напуває їх водою. Поряд море, пісок. Рибальське село. Туризм ще не дуже розвинений. Село зветься Олімпіада, недалеко в морі острів, схожий на перлину. На цей острівець заслав свою матір Олімпіаду Александр Македонський. Казали, ніби вона разом з коханцем убила Філіппа. Халкідікійські ліси доходять аж до сільських подвір'їв. Аж до моря. І занурюють у його води коріння й гілля.

Вузька смужка берега між лісом та водою всіяна старими човнами, які відслужили своє, сітками та іншим начинням для риболовлі, кошиками з свіжою рибою, рибальськими хатами й повітками.

¹ Грецький народний музичний інструмент.

Навпроти Керділи, прибережні Керділи — окраса Орфанонської затоки, в яку впадає бурхлива річка Стрімон.

— Що будемо сьогодні вечеряти?

— Сьогодні, і завтра, і вчора — все з моря. Мідії та устриці, яких повно на березі й коло берега. Смажені й сирі з лимоном.

Аргіріс приготує лукуллівський салат з огірків та помідорів, добре присмачений олією, перцем, капарцями, маслинами, майораном, свіжою цибулею. Двоюрідний брат Музакас розповідатиме сороміцькі анекдоти, ми будемо реготати.

У крамничці Султани в Буямбессі ми пили узо й дивилися на море. Вдивлялися в його вологу безмежну блакить, зупиняючи погляд аж там, де небо нахилилося, щоб поцілувати хвилю.

Море. Воно здавалося таким рідним, наче сльоза, що впала з наших очей, замерзла й перетворилася на чистий, прозорий діамант. Морська Орфанонська затока повна сподівань.

XII

...дебела дівка, яка між своїми стегнами викохала і зробила чоловіками половину хлопців Деде-Агача.

Відтоді, як Бахчеванос у супроводі чоловіка з білою китцею несподівано з'явився в кафе «Spiel», Яньос, послухавши його поради, більше не ходив до «Zego». Але від самої згадки про Бахчеваноса циган шаленів, кров била йому в голову, очі вергали блискавки. Бахчеванос перешкодив йому в найважливішу мить життя. Яньос пригадує, як вони познайомилися в кав'ярні Місайлідіса біля газетного агентства.

Місайлідіс весь час гиркався з сином. Хлопчисько не бажав носити форменого кашкета з совою, порушував режим, установлений для учнів гімназії, та ще й вештався в кіно, коли йому заманеться. Місайлідіс кожного разу звертався до клієнтів, закликаючи їх на допомогу.

— Хіба не моя правда? — казав він. — Що ви думаєте? Усе, що робиться на світі, має свої причини, все чимось пояснюється. Коли учням забороняють тинятися після пів на десяту вечора, то, мабуть, на те є підстави.

Клієнти висловлювали свою думку, давали поради, суворо поглядаючи на хлопця, який стояв у кутку кав'ярні й терпляче ждав закінчення вистави.

— Пів на десяту, — вів далі Місайлідіс, — це досить пізно. Який господар вийде в таку пору на вулицю? Хай ще влітку. Уроків нема, можете гуляти скільки здумаєте, хоч цілий день.

— А якщо хтось хоче піти в кіно? — сердито питає син.

— Є неділя й субота, коли дозволяється ходити до одинадцятої. Не можна ж ходити в кіно щодня! Коли ж ви будете читати? А як з грошми, га?

— Молодь повинна лягати рано, — сказав інспектор Константинідіс. — До вісімнадцяти років треба спати десять годин на добу.

Вони часто зустрічалися в тій кав'ярні. Бахчеванос вітався по-дружньому, частував сигаретами й горілкою, заводив розмову. Згодом відкрив свій намір. Він хотів познайомитись із старим. З Геврекяном. Бахчеванос чув, що вірменин надає кредит, і хотів дістати роботу мандрівного продавця в дельті Евросу чи далі, біля греко-болгаро-турецького кордону.

Він узяв на виплат мотоцикл, що вже був у користуванні. Яньос привів його до крамниці, якнайкраще відрекомендував і майже слізно прохав старого допомогти йому. Навантаживши мотоцикл крамом, Бахчеванос вирушив на північ. Він мотався в Суфлі та його околиці, в Ферри, Дідімотіхон, аж до турецького та болгарського кордону.

Спродавшись, повертався, щоб знову взяти товар, звичайно, в кредит. Але до Яньоса не підходив, казав, що дуже зайнятий. Поїздивши кілька місяців сюди-туди, Бахчеванос якось смерком сказав Яньосові, що хоче побалакати з ним. Тоді він уперше подав циганові думку обікрати старого. Яньос обірвав його. Не хотів нічого чути, не бажав навіть розмовляти на цю тему. Та Бахчеванос не відступав:

— Нема чого боятися. Ніхто нічого не помітить. Під'їдемо мотоциклом і наберемо чого треба, коли старого не буде. Будемо брати крам, який швидко розходиться і якого вірменин має дуже багато.

— Продати кілька відрізів, а потім спійматися. Чи варта справа заходу? — питає Яньос.

— Візьмемо з тих сувоїв, що заховані найглибше. Хіба немає таких?

— Є, але не жди, що я візьмуся до такого діла.

— Більшість товару продамо не вроздріб.

— А як же?

— Оптом.

— Тобто як?

— Здамо все разом.

— Хіба так можна?

— Я знаю, як це зробити.

— Нас запідозрять. Саме отут і є небезпека. Хіба торговець, до якого ти підеш, не поцікавиться, звідки крам? Не запитає, хто ти такий і від кого продаєш? І мене, й тебе торговці знають як облуплених. Тому дуже легко можна спійматися.

— Я ж тобі кажу, що знаю, як це зробити тихо.

— Хотів би почути.

— У мене є своя людина, що візьме крам, ні про що не питаючи.

— То твій знайомий знатиме все?

— Нічого він не знатиме.

— А як же? Хіба він нічого не запідозрить?

— Ні, бо така його робота.

— Тоді він візьме тканини задурно, заплатить у десять разів менше.

— Він заплатить добре, звичайно, менше, ніж належить, бо він також ризикує, але цілком пристойно.

— Щось не віриться, — сказав Яньос, який майже погодився.

— Він своя людина, ось побачиш, — запевнив Бахчеванос. — Хоч би там що, а ми не програємо.

— А якщо старий здогадається?

— Як він здогадається? Ти ж кажеш, що він не веде обліку товарів на складі.

— Він знає приблизно, що має.

— Коли він перевіряв останній раз?

— Уже давненько.

Після кількох таких розмов одноокий погодився. Гарячково набрали вони першу партію відрізів. Ніколи в житті Яньос так не боявся. На другий раз вони були спокійніші, і діло пішло. Згодом почали вибирати тканини з кращих сувоїв.

Яньос пам'ятає, як спокійно й цинічно поведився Бахчеванос, коли їх викрили.

Красти добре, казали спартанці, та коли тебе спіймають — то велика ганьба. У крокодилячих сльозах і вдавнаному каятті Бахчеваноса Яньос бачив лише спосіб уникнути суду.

А сам? Що почував він? Дев'ятилітнім хлопчиком узяв його до себе вірменин. Прихистив і пригрів. Яньос змалку був сиротою, батька не пам'ятав. Образ матері був у якомусь тумані, блідий, невиразний, ніби сповитий серпанком. Господа Геврекяна стала для циганчука рідною домівкою. Двір. Мале подвір'я з курником та стокротками. Крамниця. Спокійний, сердечний Гарон був йому й дядьком, і батьком. Вони разом обідали й вечеряли. Спільно, як одна родина, проводили свята.

Такі спогади його сирітського дитинства. Юність минала в крамниці між тканинами й іншими товарами, у кав'ярні Карабекіріса, де вони снідали разом із старим. Вечорами він зачиняв курник.

У суботні й недільні дні Гарон не скупився на гроші, які Яньос тратив у порту, їздячи туди моторолером із шаленою швидкістю. Той моторолер був одним із найвиразніших, найсильніших спогадів його ранньої юності. Він брав його напрокат на кілька годин, доливав туди бензину, який позичав у свого приятеля.

Розганяв на повну швидкість, їхав швидше, ще швидше, якомога швидше, випереджаючи всіх своїх ровесників у Деде-Агачі. Виїздив на приморський бульвар і зазнавав від карколомної швидкості. Кружляв вузькими вуличками й весь час сигналив, полохаючи гімназисток. Він відчував якусь свою неповноцінність перед тими дівчатами, коли вони, повертаючись додому, йшли йому назустріч, чисті й пухкенькі, бундючні гімназистки в ретельно випрасуваних фартушках. Це були дівчата, що ніколи йому не належатимуть, з якими він ніколи не познайомиться, до яких навіть не наблизиться — ні разу.

Справді, Геврекян був для нього чимось більшим, ніж господар і навіть ніж родич. Таким поставав його дім у спогадах дитинства.

Яньос тоді дуже плакав. То були щирі сльози сорому й гніву за власну дурість. Мало того, казав він сам собі, що ти циган, одноокий, бідний, сирота, то ти ще й дурень.

Не можна, звичайно, сказати, що, живучи в старого, він не знав ніяких прикroachів. Колись Гарон вигнав хлопця з хати, й він цілу ніч пробув надворі. Якось відшмагав його, а то не дав грошей на кишенькові витрати. Та хоч би там що, а старий став йому за батька. Є родичі, що поводяться гірше; є батьки, лихіші до своїх дітей.

А Бахчеванос тоді відбувся дешево. За все платити довелося Яньосові. Відповівши чорною невдячністю людині, яка зробила для нього так багато, він два роки витримував карантин. Два, ба навіть три роки минуло, доки старий полагіднішав, і те діло трохи забулося. Спочатку він працював без платні. Таку умову Яньос поставив сам, коли впав Гаронові в ноги й просив пробачення. Без платні, без лепти, хоч він уже не був дитиною. Обіцяв бути рабом, поки не виплатить боргу, і був рабом. Траплялося, що він не мав жодної декари¹ в кишені. Палив сигарети марки «дай-дай». Вино пив тоді, коли частував хтось із покупців, яким він догодив.

А Фофо? Він порвав із Фофо, портовою дівчиною найдавнішого фаху, професії «надзвичайно важливої».

(Професія, принципи якої покладено в основу сучасного суспільства)

Фофо була дебела дівка, яка між своїми стегнами викохала і зробила чоловіками половину хлопців Деде-Агача. Яньос уперше відвідав її ще шістнадцятирічним юнаком. Почав заходити, коли мав кишенькові гроші, приблизно раз на місяць. Згодом, як йому минуло вісімнадцять, став бувати в неї кожної суботи й неділі.

Фофо була тілиста повія, всього мала досить. Не якась там хирлява чи сухозада, що думаєш, покласти туди руку чи ні. Досвідчена, палка, вона могла задовольнити всі забаганки клієнта, коли, певна річ, знала його так, як скажімо, Яньоса. Фофо була його ровесниця чи, може, трохи старша; людина тямуща, доброї вдачі, уміла підтримати розмову. З нею можна було цілком відверто говорити про свої справи і взагалі на будь-яку тему.

¹ Монета в десять лепт (лепта — 1/100 драхми, грецьк.).

Вона якийсь час ходила до школи і мала, можна сказати, освіту. Читала книжки, газети й журнали. Яньос виділяв її з-поміж інших жінок її професії, з тієї зграї справжніх тварин. Але робило Фофо несхожою на інших те, що вона не мала жодних ознак і рис жінок, яких «порядні люди» називають вульгарними. Нічого брутального, грубого, непристойного в ній не було. Принаймні такою вона видавалася Яньосові, бо нічого того він у ній не бачив.

Насамперед Фофо не кричала й не розмовляла під час своєї роботи. Це дуже ускладнює справу і багатьох зупиняє на середині, відбиваючи всяке бажання кохатися далі. Крім того, вона не дуже водилася з портовою публікою. З отими наркоманами, сутенерами, гомосексуалістами, кишеньковими злодіями, «сюсарями», «сестрами», швейцарами борделів, барменами, спекулянтами, переховувачами злодіїв, контрабандистами, здирниками, звідниками тощо.

З роками вони познайомилися ближче. Дівчина виявляла до нього інтерес. Раділа, коли він приходив, частувала варенням з інжиру, просила відвідувати її тоді, коли в неї не дужелюдно, особливо не в ті дні, як мали звільнення солдати дивізії. «Щоб ми могли поговорити». Якось вона напівжартома-напівсерйозно запропонувала вийти разом на вулицю. Фофо бачила, що він завжди сам, без товариства, тому наважилася на таку пропозицію. Коли він не хоче, то їй байдуже, сказала вона. Яньос погодився. Вони вийшли, і Фофо взяла його під руку. Але він намагався уникати центральних і добре освітлюваних кварталів.

Нічого особливого з того не вийшло. Вони, звичайно, інколи виходили й далі разом. Фофо не брала хлопцевих грошей і скрізь, куди вони ходили, намагалася платити сама. Яньос майже силоміць клав гроші в її сумочку, даючи зрозуміти, що страждає його чоловіча гідність.

Їхнє знайомство не могло зайти далеко. Яньос стримувався. Як-не-як, але він був зв'язаний із старим та його крамницею.

Дівчина, навпаки, хотіла мати когось, хто захищав би її, був за товариша, приходив побачитися та провести вечір, а в разі потреби міг би порозумітися з власниками будинків, покровителями, сутенерами, з різними вуличними типами, з усякою потолоччю, що збирається в барах та борделях міста. Адже ці покидьки, коли бачили

самітну беззахисну жінку, думали тільки про те, щоб використати її, не викинувши при цьому ні шеляга, бо всі витрати вона мусила брати на себе.

Але Яньос не пішов на це. Стати коханцем Фофо, сплутатися з сутенерами порту чи сидіти в крамниці у старого? Він вибрав друге. Дівчина знайшла собі іншого, хлопця з Порто-Лagos, який, приїхавши до міста, спочатку продавав бублики, та за кілька місяців перейшов на контрабандні годинники.

Яньос нітрохи не гнівався. Він розумів, що винен сам, що дівчина ні при чому. Але інакше зробити не міг. Так їхні шляхи розійшлися. Фофо тепер виходила з Артемісом, який облишив годинники й кинув роботу. Почав ходити в кав'ярню на розі. Засукав рукава і грав у більярд та в карти. На ньому був яскравий костюм. Уже через тиждень він штрикнув ножом Сулиного сутенера маркера Ніноса, який причепився до нього. Після цього Артеміс став шанованою людиною в тому кодлі.

Але Фофо й далі ставилася до Яньоса з симпатією. Тепер він скористався з того, що вона пропонувала йому раніше. Він міг бувати з нею, коли хотів, у будь-який день, хоч щодня, а то й кілька разів на день, не платячи за послуги нічого. Фофо, яка в усіх деталях знала його становище й історію з Бахчеваносом, наполягала, щоб він брав у неї гроші на кишенькові витрати. Яньос погодився. Це було нове в їхніх стосунках, бо інше вони мали й до того. Хоч Яньос і не мав тепер колишнього спокою й достатку, хоч і страждав від безнадії, Фофо була рада підтримати його.

Він соромився свого становища, проте мусив приймати сигарети й інші прояви її великодушності. До такого він дійшов через Бахчеваноса. Згодом вона стала повністю забезпечувати його кишеньковими грішми. Пригода з обкраданням старого дуже зблизила Яньоса з Фофо. Тільки біля неї він відчував якесь тепло, людське піклування. Вона була єдина людина, що виявляла розуміння і співчуття, що турбувалася про нього. Турбувалася посправжньому.

Поки Бахчеванос гультював та сватався в Праві, в Ксанті чи ще хтось-де, Яньос працював, мов раб у Гарона Геврекяна, щоб виплатити борг. Навіть пізніше, коли Гарон зглянувся на нього й почав давати половину платні (решту відраховував), циганові було досить скрутно. Що вдієш, колишньої любові й довіри Гарона Гевре-

кьяна більше не існувало. У їхніх взаєминах панували тепер недовіра, підозріливість, потайливість.

Даючи циганові десятидрахмову монету на якусь покупку, Геврекян приказував:

— Та гляди — не з'їж решти. Будемо сподіватися, що ти не згадаєш свого старого ремесла.

Такі вислови були в його щоденному лексиконі, і Яньос звик вислуховувати їх безмовно. Залишаючи його самого в крамниці, старий на мигах показував молочникові навпроти, щоб той стежив за циганом, а сам спускався в склад і раз по раз перевіряв свій крам.

— Надіюся, що ти не поцупиш нічого, поки мені не буде,— казав він.— Хвалити бога, в тебе сьогодні нема побачення з приятелем.

Крига не танула. Незважаючи на всі зусилля Яньоса, попри його терпіння й самовідданість недовіра лишалася. Колишня любов зникла. Яньос зносив усе це терпляче, без скарг. Відколи йому минуло вісімнадцять, і він розкрив очі та побачив світ, відколи намалював власну картину життя (бо хоч він і вступив до університету боротьби за існування з семи років, знадобилося чимало часу, аби прозріти остаточно), єдиною метою його було заволодіти майном вірменина. Єдиним родичем старого був отой гюмурджинський красень з мигдалеподібними очима (в його вроді, на думку Яньоса, було щось жіноче), сестрин син Арам Назарян.

Уся циганова хитрість була спрямована на те, щоб зіпсувати стосунки дядька й небожа, віддалити їх одного від одного.

Яньос належав до розряду тих людей, яких не можна назвати розумними. Які не наділені помітними здібностями, перебувають на рівні, нижчому від пересічного, але мають безмежне терпіння й наполегливість, коли переймаються певною ідеєю. Усі Яньосові думки й дії були підпорядковані одній меті. І все йшло в потрібному напрямку, поки не з'явився Бахчеванос та не поламав його планів.

Передусім були розбиті всі добрі почуття Гарона до Яньоса, і, що найгірше, взаємини дядька з небожем небувало зміцніли. Приїзд Арама Назаряна в Деде-Агач і викриття змови Бахчеваноса та Яньоса сприяли розвиткові найкращих родинних почуттів. З'явилася навіть загроза того, що Арам залишить роботу в Комотіні, переїде назавжди в Александруполіс, візьме на себе крамницю,

а Гарон буде відпочивати. Адже старий кінь уже з'їздився.

Це було видно на кожному кроці. Хоч знайомі, дальші й ближчі друзі запевняли, ніби він не виглядає на старого, хоч він і бадьорився в шинку Карабекіріса, та насправді вже не міг тримати магазину. Йому стало важко. Торгівля мов жінка. Їй потрібна молодість. Настрій і бажання. Потрібна снага, що буває тільки в молодих, а не в таких шкарбанів, як Геврекян.

На Яньосове щастя, справу вирішили відкласти на кілька місяців. Арам мав усе як слід обміркувати, погодити формальності на старій роботі й повернутися. За цей час Яньос зарекомендувався якнайкраще, він навіть перевершив самого себе. Торгівля йшла блискуче, як за часів Геврекянової молодості, а то й краще. Яньос поводився так зразково й бездоганно, мов прохач, мов блудний син, що повернувся додому, чи як той побитий собака, що лиже руку господареві. Він навіть сам був вражений здібностями, які крилися в ньому.

Коли небіж написав дядькові, що він уже вільний, закінчив усі свої справи й може приїхати, Гарон телеграфував, що не треба поспішати, бо слід ще, мовляв, опанувати діло. Його переїзд усе відкладався й відкладався, доки не розладнався зовсім.

Яньос починав спочатку. Ніби гонець, якого випадкова перешкода змусила ще раз пробігти дистанцію, повторити так нелегко пройдений шлях, коли від фінішу відділяли всього кілька стадіїв. Колишня довіра чи навіть більше того — звичка з'явилася знову. Повага і взаєморозуміння поволі відновлювалися. Їхні взаємини з старим наближалися до рівня, на якому були перед знайомством з Бахчеваносом.

З роками Гарон дедалі більше гнувся під тягарем хвороб, нападів страху — всіх лих, що їх несе з собою час, найбільший ворог і руйнівник людського роду. Яньос зміцнював свої позиції. Не поспішаючи, виявляючи виняткову спритність та безмежне терпіння, він ставав господарем становища. Кожен прожитий день давав йому нову певність того, що якимось, одного не такого вже й далекого дня все майно старого перейде до його рук. Про небожа забули. Яньос викинув його з думки, не вважав більше за суперника.

Та й хіба Яньос не заслужив на таку зміну? Хіба він

не змарнував своєї молодості в темному складі крамниці? Хіба не працював, як негр, стільки років? Хіба не слугував, як поденниця, не виконував найчорнішої роботи?

Що важило споріднення проти цієї довічної відданості? Чи, може, вірменин мав прямих нащадків? Адже закони всіх країн, зрештою, визнають право на спадщину. Аж ніяк! Дітей та дружини старий ніколи не мав. Арам Назарян був його небіж і тільки.

То хіба не заслужив Яньос на якусь винагороду? Гроші, крамницю з усіма товарами, будинки з прилеглими ділянками землі хтось має успадкувати. Не ділити ж їх між бідняками Александруполіса! І не віддавати ж якось монастиреві? Щодо цього можна бути спокійним. На щастя, старий не збирався цього робити, хоч і не був безбожником. Йому навіть на думку таке не спадало. Від самого дитинства Гарон не був дуже тісно пов'язаний з церквою. Не з переконання, а швидше за родинною традицією. Минали роки, він старів, багато в чому мінявся фізично й морально, але про наближення до бога не думав зовсім.

Потойбічний світ, рай, пекло. Божий суд, судна година, друге пришестя тощо. До всього цього він був байдужий. Не надавав жодного значення. Його стосунки з релігією обмежувалися тим, що він узивав попів злодіями й пройдисвітами. Брав на кпини пожертвування на відбудову, лагодження, оновлення, прикрашання, розширення й т. ін. церков. Глузував із своїх ровесників, які, досягнувши шістдесяти — шістдесяти п'яти років, ставали побожними, щоб урятувати душу. Сам він ніколи не був по-справжньому релігійним.

Але два роки тому постала нова небезпека. Давній знайомий і сусіда Гарона наптовхнув його на думку побудувати в селі школу. Старий дуже захопився цим.

— Школа, — казав він. — Побудували школу в такій відсталій країні, як Греція, в країні, що так потребує освіти, справа не дріб'язкова.

Діти села навчалися в стайні. У тій стайні (чи то була стара комора Мавракідіса) містилася сільська початкова школа. Дах продірявів і взимку тік. Під дірки ставили кілька бляшанок. Учитель доручав тим, хто сидів ближче, стежити, щоб вода не лилася через вінця. Кожної години призначувано відповідального за бляшанки.

Минулої зими вчитися стало зовсім неможливо, але рада диму¹ не мала й шеляга на допомогу. Учитель разом із Царпалісом, батьком одного з школярів, вирішив полагодити дах. Та коли він почав видиратися, з-під його ноги випала черепичина, він послизнувся й поламав ногу. Тому дах лишився неполагоджений, а навчання припинилося доти, поки знімуть гіпс з учительової ноги.

Яньос серйозно взявся до освітніх проблем країни. Він твердив, що за це відповідає держава, котра й мусить якомога швидше побудувати школу.

— Вони зобов'язані поставити будинок, — казав він. — Це їхня справа, й вони повинні дбати про неї. Невже хтось із нас має виправляти наявні в суспільстві вади й хиби? Таж для цього існує держава. Хіба вулиці Александрополіса то не справжнє лихо? А порт? А пошта, яка була ще за Туреччини, і ще багато чого? А жахливий транспорт? Залізниця, де поїзди досі рухаються на вугіллі з швидкістю 50—60 кілометрів на годину?

Перелічувати можна без кінця. Краще зовсім не втручатися. На жаль, навіть коли кожен з нас віддасть те, що має, що здобув у поті чола, відмовляючи собі в останньому шматку хліба, однаково не заповнимо всіх прогалин в освіті, в транспорті чи в економіці. Це було б схоже на те, що, кинувши один камінь, ми хотіли б засипати весь колодязь. Жертва була б марна. Та й хіба хтось оцінив би її?

Гарон погоджувався.

— Це справді так, — відповідав він. — Люди не цінують таких жестів, бо невдячні від природи.

Згодом комора з дірявим дахом забулася, і Яньос заспокоївся. Тепер крамниця цілком трималася на ньому. Старий більше заважав, ніж допомагав. Одного дня, коли зібралася величезна купа рахунків, він сам зрозумів, що й не став більше втручатися в справи. Усе полишив на Яньоса. А той працював як проклятий і не брав собі ні лепти з каси, хоч його ніхто не контролював. Незважаючи на численні можливості й велику спокусу, він тримався стійко. Не повторював помилки. Усе було підкорене кінцевій меті. Він не хотів удруге зіпсувати собі майбутнього.

Якось увечері, коли вони з вірменином сиділи в саду біля Гаронового будинку, оточені жовтогарячими й

¹ Дим — адміністративна одиниця в Греції.

блакитнимй, рожевими й синіми пахощами, що їх при- носив морський вітрець із Самотракі та з сусідніх ферм, старий заговорив про крамницю, про будинок, про все:

— У мене є тільки ти. Вже скільки років з мене ні- якої праці. Мабуть, у мене така вдача. Я змалечку уни- кав великого товариства. Може, була й інша причина. Люди завжди лякали й дратували мене. Я боявся того незбагненного й таємничого, що зветься людським харак- тером. Не міг угадати думок когось іншого, порозумітися з ним. Мені не поталанило ні в дружбі, ні в коханні. Можливо, в тому моя вина. Я захоплювався багатьма жінками, але не любив жодної. Навіть не закохався ні разу. Ніколи. Хто знає, коли б якась жінка покохала мене, може, й я відповів би взаємністю? Та цього не сталося. На друзів теж не пощастило. Мав двох прия- телів, але обидва зрадили мене. Може, й я в чомусь схи- бив, завинив перед ними.

Справді, не склалося в мене з людьми. Я завжди був сам. Може, треба було одружитися й мати дітей? Тоді, либоп, вийшло б інакше. А тепер у мене лише ти. Зви- чайно, ти не родич, та ще й зробив оту підлість. Але по- каюся щиро. Тебе підмовив тоді Бахчеванос, сам би ти, вірю, на таке не пішов.

У всякому разі, простив я тебе. У понеділок ранком підемо до нотаріуса, я тобі все відпишу.

XIII

На щ а д к и Каїна

...Ми переможений народ, подумав
я, навіть за чаркою співаємо пісень
болю й поразки...

Яка чудова ніч! Перша чудова ніч на чужині Ми з Марією без будь-якої мети блукаємо по Маріяштрасе.

— Чим ти так заклопотаний цілий тиждень, Йоргісе?

— Я не заклопотаний.

— Про що думаєш?

— Намагаюся зрозуміти, для чого ми живемо, в чому наше призначення?

— Треба було б тобі вступити до університету, якось знаходити час вечорами. Хіба твій приятель не казав тобі, що є вечірні заняття?

— Коли працюєш вісім годин, не можна вчитися, повір мені.

— Але ж...

— То для інших, Маріє, для тих, до кого ласкаві доля й боги. Для тих, що можуть навчатися, не думаючи про гроші.

— Може, ти зміг би...

— Ми, Маріє, успадкували прокляття, яке бог послав на Каїна. Ти знаєш ту історію?

— Дещо пригадую.

— Там справа була заплутана. Каїн убив Авеля, так?

— Так.

— Та історія триває досі. Тільки бог прокляв не вбивцю Каїна, а вбитого Авеля та його нащадків. Ми, нащадки вбитого й проклятого Авеля, розплодилися на землі, але не завоювали її. Працюємо лише на благо й на радість нащадків переможця Каїна.

— Ти якийсь дивний сьогодні,— сказала Марія й поцілувала мене в щоку.

Оповісник чекав на нас біля кафе. Далі по Маріяштра-се ми йшли втрьох.

— З якою перспективою ми тут живемо?

— Живемо, щоб їсти ф'ранкфуртські сосиски та пити пиво,— сказав оповісник.

— Чи можемо ми розв'язати тут проблему матеріального забезпечення?

— Ми такі, як усі. Риємося в землі, мов кроти. Перспективи нема, Йоргісе. Що таке перспектива? Узяти, приміром, мене. Маю сорок п'ять років, одружений, неписьменний (звичайно, я закінчив початкову школу, і люди старшого покоління вважали мене навіть за освіченого), німецької мови, мабуть, не навчуся ніколи. Яку я можу мати перспективу? Мені пощастить, коли зможемо з Марією щось заробити й повернутися з якимись грішми. Відкриємо точку, якусь крамничку в Каваллі або в Салоніках.

— А може, бар,— перервала його Марія.

— Це важко.

— Бахчеванос же відкрив.

— Хто знає, як він для того нападлючив.

— А навіщо це вам? — питаю я.

— Що за питання? Аби жити краще.

— А що означає краще? Більше їсти, дозволяти дорогі розваги?

— Мати впевненість, ось для чого.

— Впевненість?

— У тому, що не будемо голодувати,— казав він ніби сам собі.— Що забезпечимо собі старість. Що не будемо злидарювати. Хіба не за це бореться цілий світ? Ви не пережили війни, знаєте лише її наслідки, відлуння. Вам невідомі страхиття мого покоління, ви не знаєте, що за одну секунду може повернутися світ. Коли чоловіки гинуть на фронті й у в'язницях, міста палають, поля спустошуються, коли жінки стають повіями, діти помирають з голоду, усе, що здобуто в житті, пропадає марно.

— Але є люди, що жили інакше.

— Бо вони мали гроші.

— Тому що вони нащадки Каїна,— усміхнувшись, мовила Марія.

— Я сказав, що хочу зібрати трохи грошей,— вів далі оповісник,— проте ми проїдаємо все, що заробимо.

— А мені ліпше жити тут, ніж у селі,— заявила Марія.

— Чому? Тому що сидимо в чужому будинку без подвір'я, без саду, без сонця?

— Мені подобається життя у великому місті. Тут не знудгуєшся.

— Бо ти сприймаєш усе романтично й поверхово.

Ми пройшли всю Максиміліанштрасе і блукали вузькими вуличками.

— Зайдемо? — запропонував я, показуючи на пивницю, з якої долинали звуки пісні в темпі маршу.

То було величезне приміщення, в якому владарював численний оркестр. Музиканти, одягнені в зелені піджаки та білі або кремові штани, в баварських капелюхах, з краватками-метеликами та барвистими хусточками в петельках, зчиняли страшенний галас.

— Греки сюди ніколи не приходять?

— Вони віддають перевагу грецьким барам.

Веселощі були в розпалі. Люди співали, плескаючи в долоні або видзвонюючи величезними кухлями. Коли музиканти підводилися, завершуючи ту чи ту річ, відвідувачі штовхали одне одного або підстрибували всі разом у такт музиці.

Ми переможений народ, подумав я, навіть за чаркою співаємо пісень болю й поразки. Голосимо, а не співаємо.

Б'ємо тарілки, часто плачемо в шинках, танцюємо, ніби супроводжуємо мертвого (хіба не такі наші повільні хасапико¹?), співаємо про хмарні неділі, чужину, могили та кволих юнаків. Виливаємо в тих піснях свої болі, зневіру, поразку, недолю.

А ці, подивіться на них! Подивіться! Кілька років тому вони втратили п'ятнадцять мільйонів співвітчизників, тобто шосту частину населення. Країна була зруйнована, поділена на частини. Вони пережили найбільшу з національних катастроф, що їх переживав будь-коли якийсь народ. Зазнали голоду, чужоземної окупації. З їхніх жінок глумилися солдати ворога, їхні міста були зрівняні з землею. А сьогодні вони міцно стоять на ногах. Подивіться на них! Ніде не знайти чистіших і краще впорядкованих міст, як у них. Руїн немає зовсім. Це народ-переможець, гордий і самолюбний. Послухайте, як вони співають! А як танцюють!

Це не пісня, а бойовий клич. Пеан, переможний гімн. Це не танець, а марш, парад переможців. Ці люди з певністю й оптимізмом дивляться в майбутнє.

Їхня психологія чужа мені, я не люблю їх, але треба визнати, що вони наділені деякими винятковими рисами. Працелюбні, віддані, ошадливі, не марнують часу й грошей. Люблять порядок і самодисципліну. Терплячі й наполегливі.

Ми пили вже третю чарку, коли оповісник витяг з кишень аркуш паперу й кинув на стіл.

«Любий наш сину!

Ми знаємо, що ти будеш засмучений, а разом з тобою й наші діти Марія та Йоргіс, як засмучені ми. Але треба повідомити про горе, що спіткало тебе, Панайотісе.

Учора вночі, між першою та другою годиною, померла твоя мама Атанасія, хай бог помилує християнську душу.

Бажаємо тобі довгих років життя.

Ні про що не турбуйся. Усе зробимо як годиться».

— Прочитайте й оце,— сказав він, дістаючи з кишень другого листа.

— Вони прийшли разом?

— Разом.

«Любий Панайотісе!

Ми поховали сердешну Атанасію вчора вранці. Від ті-

¹ Грецький народний танець.

ла почав іти нестерпний запах. Ми порадилися й вирішили поховати негайно, бо й так затрималися, чекаючи звістки від вас. Більше ждати не могли.

Ваш невеличкий виноградник у Хоматері покійна захотіла відписати чомусь своїй племінниці Архондулі. Я чув про це минулого місяця, але не міг повірити. Твоя теща хотіла написати тобі про шахри-махри Архондулі й її чоловіка в вас удома, та я не дозволив. Ти так любив їх, а вони підклали тобі свиню. Як могла́ таке зробити небіжчиця? Хто має дітей, той не дивиться на племінників. Мені так здається. Це зроблено, аби завдати ще більшого горя синові на чужині? Та бог з ним. Ми подбали про все. Поховали її як годиться, виконали все, чого вимагає в таких випадках звичай. Був панотець Папа-Хрісантос. Твоя теща плаче досі. У церкві я не схотів сісти біля Архондулі, навіть не глянув у її бік.

Хай помагає вам бог.
Многая літа, діти мої.
Танасіс Петалас»

— Майже два роки ми в Німеччині,— повільно мовив оповісник.— Що маємо? Що ми тут зробили? Випили повну чашу горя на чужині, а не здобули нічого. Де гроші, яких ми збиралися наскладати? Не кажіть, що заощадили 22 тисячі драхм. Не запевняйте мене, нібито чогось варті годинники, твоє шкіряне пальто, радіола або мотоцикл, що купив Йоргіс. Усе це ніщо!

Помирає мати, а ми дізнаємося про це тоді, коли вона вже в землі.

XIV

«...підприємство в чомусь прорахувалося... анульовано величезні замовлення з Латинської Америки...»

Враження Йоргіса від фабрики було схоже на те, як її описували його друзі, коли він ще був у війську. Це було одне з найбільш технічно оснащених і найкраще організованих підприємств.

Розподіл праці, індивідуальний контроль продукції, віддача кожного робітника, тривалість робочого дня, від-

пустка, заробітна плата — все це було визначено якнайпунктуальніше. Два століття, що минули від початку промислової революції, добре прислужилися для нагромадження досвіду в організації виробництва. Жодна секунда людської праці не йшла намарне. Браховано навіть частки секунди перебування робітників на виробництві. За системою Тейлора виробничий цикл організовано так, що нема коли й передихнути, бо тебе підганяє інший робітник, якого ти затримуєш; результату його роботи чекає третій і так далі.

Коли ти зупинишся на кілька хвилин, зупиниться й той, хто працює поряд, і вся лінія цеху. Наглядач умить може встановити, хто спричинив затримку, і вжити заходів. Досі система Тейлора якнаймудріше використовує час і людську працю. Але незабаром можуть виникнути досконаліші системи й цілком перетворять нас на машини. (Якщо є межа швидкості й витривалості людини, бо ж машини мають таку межу. Автомобіль, гранична швидкість якого 180 кілометрів, не може їхати з швидкістю 181. І добре буде, коли цей автомобіль не перевищуватиме 179 кілометрів, бо тут межа його витривалості).

Та найбільше важило те, що підприємство мало безліч замовлень з усіх кінців світу. Це змушувало працювати день і ніч, працювати шалено й несамовито. Бразилія, Пакистан, Туреччина, Мозамбік чекали машин, які мали бути доставлені в визначений термін, згідно з підписаними контрактами й міжнародними зобов'язаннями. Дирекція вимагала понаднормової роботи. При бажанні можна було працювати двадцять чотири години на добу. (У Греції наймити працювали три місяці на рік!)

Мало хто не працював по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Греки, італійці, а ще більше ті, що приїздили з країн, де дуже низька заробітна плата, — наприклад, турки — схибулися на понаднормовій роботі.

— Той, хто працює чотирнадцять годин на день, — казав оповісник, — білий раб. Я не можу працювати більш як дванадцять годин.

— А той, що працює вісім чи десять годин, хто? — запитав я.

Усі ми білі раби — раби машин і злиднів. Коли я відпрацьовую вісім годин, у мене з'являється невтримне бажання встати й піти світ за очі. Але понаднормова робота дуже спокуслива, і до неї багато чого спонукає. За годину платять майже вдвічі більше, ніж звичайно. Ко-

ли бачиш, як усі навколо працюють далі, думаєш: чому тільки я, хай йому чорт, стомився? Що, мені нічого не треба? Хіба лише мені хочеться їсти, відпочивати, розважатися?

Щодня, відпрацювавши вісім годин, я даю малий бій самому собі: залишатися чи йти? Нездоланне прагнення довше відпочивати й мати більше вільного часу стикається з різними вимогами, що їх висуває Ното оесопотісис, який сидить у кожній сучасній людині і ділить її навпіл між потрібно і корисно. Цей невеличкий конфлікт породжує в мені вагання, бо я не належу до тих, які працюють понаднормово постійно. Іноді не залишаюся зовсім, часом працюю на три години більше, рідко на чотири, а як правило, на одну-дві години.

Понаднормову роботу лають. Та коли пішла чутка, що її обмежать, а то й зовсім припинять, уся фірма почала обурюватися. Здається, підприємство в чомусь прорахувалося. Так принаймні твердить Хуан з Картахени, а він завжди в курсі всіх справ, бо має великі зв'язки з адміністрацією. Точніше, в останню мить анульовано величезні замовлення з Латинської Америки. Ішлося конкретно про Чілі й Аргентину.

А може, фірма, введена в оману несподіваним збільшенням попиту на свою продукцію, набагато розширила виробництво, щоб зробити запас, мати резерв, який допоміг би їй повністю задовольняти зрілі потреби. У кожному разі, прорахунок був очевидний. Кількість замовлень різко зменшилася, резерв зростав, і виникла небезпека, що ця продукція лежатиме на складах упродовж невизначеного часу. Потрібно було негайно скоротити виробництво на сорок відсотків, інакше фірма могла зазнати збитків не на один мільйон марок.

Говорили ще про одне багатогалузеве японське об'єднання — трест із сімома головами, як у лернейської гідри, що мав філії в Осаці, Нагасакі, Токіо й інших містах. На чолі його була особа з неймовірним ім'ям, яке важко сприймається на європейське вухо, а ще важче вимовляється вустами європейця. То цей трест нібито раптом запропонував свою продукцію за надзвичайно низькими цінами, яких не могла дозволити собі жодна європейська фірма. Ліпше вже кинути вироби в Балтійське море або лишити просто неба на острові Гельголанді, ніж віддавати за безцінь.

Почувши таку підступну, зрадницьку пропозицію, що суперечила всім умовам торгівлі і могла бути схарактеризована як недозволений, негідний прийом у конкуренції, чилійські, аргентинські, а може, й бразильські імпортери повернулися кормою, анулювали замовлення з сміховинними поясненнями та вибаченнями.

Відомості про причину відмови фірма одержала, на жаль, тільки тепер від свого добре поінформованого представника в Буенос-Айресі.

— Не будьте блазнями,— казав він аргентинцям (як розповідав Хуан), картаючи їх за відмови.— Ви віддасте перевагу гейшам перед німецькою промисловістю, цікавитесь тільки дешевиною, а не якістю і будете відповідати за свої дії. Ваша позиція не залишиться без наслідків. Спілка німецьких промисловців, як і німецький уряд, піде на відповідний демарш щодо вашої країни...

Так він сказав їм у вічі. Проте італієць з Агрідженто мав інше пояснення. Потягнув оповісника кудись за туалет і виклав свою точку зору. Вони стали найкращими друзями після тієї гомеричної сварки. Тепер італієць не тільки не кепкував з оповісникового носа, а й виявляв до мого зятя велику симпатію.

— А хто нам доведе,— казав італієць,— що фірма не навмисне скорочує виробництво? Що це не запланований захід підприємців? Усе дуже просто: об'єднання й трести домовилися зменшити пропонування. І знаєш, для чого? Коли скорочують пропонування? Не лише при зменшенні попиту (у такому разі це робити конче потрібно), а й тоді, коли хочуть підвищити ціни. Повір мені, це саме так. Скорочуючи пропонування, ми штучно створюємо дефіцит продукції, бо знаємо, що при великому попиті та згідно з законом попиту і пропонування це спричинить зростання цін.

А американці, японці, французи (останніх можна не брати до уваги, згадую їх тільки за звичкою, як усі), запитав ти, що роблять? Ловлять гави? Ні, певна річ. Вони теж вичікують слушного моменту й готові перегризти один одному горлянки, коли йдеться про те, хто перший укладе угоди з країнами, де ринки ще «цнотливі»,— з країнами Південної Азії, Латинської Америки, Середнього Сходу, Африки. Проте бувають випадки, коли супертрести йдуть на перемир'я, роблять перерву в конкурентній боротьбі. Тоді вони працюють на благо світового ринку. Це наче пісня, яку програєш удруге. Натискуєш

на кнопку і чуєш грубі модуляції. Світовий ринок, мов маріонетка, гойдається в руках надоб'єднань та супертрестів. Вони крутять цінами, як їм заманеться.

Кожен давав своє пояснення, а понаднормової роботи ставало тим часом дедалі менше, поки вона не звелася до нуля. Робітники кожної вільної хвилини збиралися великими групами та обмінювалися думками. Намагалися порозумітись, знайти спільну мову, перекладаючи одне одному, а то й переходячи на миги.

Поволі почало з'ясовуватися, де зарито собаку. Фірма збиралася скоротити не понаднормову роботу, а штати. На багатьох чекали звільнення. Готувалися докладні списки, подібні до проскрипцій Суллі. Робітники всіх національностей були занепокоєні. Скасування понаднормових годин позбавило їх додаткового заробітку, а загроза звільнення наводила жах. Поліпшення становища не вражає людини, воно сприймається як щось природне й справедливе. А втрата того, що здобув, приголомшує, вбиває.

Мене доводило до сказу те, як реагували робітники на цю загрозу. Не було жодного голосу протесту, тільки мовчазні скарги та перешіптування. Жодних зборів, жодного прилюдного обговорення, хоч від таких звісток у всіх холола кров. Турки та югослави займали нейтральну позицію.

— Ми іноземці,— казали вони,— і не маємо права втручатися. Якщо фірма хоче вигнати нас, будемо шукати роботи десь-інде, тільки й того. Іноземцеві не можна розкривати рота, він мусить дбати про те, щоб його не викинули з країни під три чорти. Натомість вони могли цілими годинами базікати про футбольну зустріч «Мілана» з мадрідським «Реалом», сваритися, лаятися.

Жінки-робітниці, як завжди, були байдужіші та обережніші за чоловіків. Чоловіки, що в інших випадках показували свою сміливість, як отой італієць з Катанджаро чи з Агрідженто, біс його знає, тепер поводитися, мов ганебні боягузи.

Оповісник говорив відверто, як тільки траплялася нагода. В години дозвілля, в обідню перерву, під час роботи. Не зупинявся й перед критикою та осудом фірми.

— Фірма,— звертався він до групи робітників,— діє незаконно. Ми маємо право на понаднормові години, вона мусить нам давати їх.

— Тоді зменшиться кількість робітників, їх буде звільнено,— крикнув мимохідь наглядач.

— За яким правом?

Наглядач посміхнувся:

— За правом сильнішого. За правом, яке впливає з аксіоми, що роботодавець, а не робітник керує виробництвом, визначає його розміри.

— А що ж таке робітник? Пішак на шахівниці інтересів підприємців?

Наглядач споважнів:

— Послухай-но, так ведеться в нас у Німеччині. Коли тобі не подобається, забирайся до своєї країни й там розвивай ці теорії.

Суперечка стала відома в дирекції. Підтвердилося те, про що попередив Хуан з Картахени.

— Фірма всюди має інформаторів. Разом із зарплатою вони одержують конвертик з надбавкою, розміри якої залежать від їхніх послуг. Знай, що вони чують усе, про що ти балакаєш, не пропускають нічого...

Проте оповісник не надав цьому ніякого значення. Він гаразд не знав, чи то попередження, чи дружня порада.

— Стережися,— сказав йому ще раз Хуан,— бо в дирекції називають твоє прізвище. Не питай. Більше нічого не знаю. Я й так багато сказав тобі. У всякому разі, розмовляли про тебе, подробиць повідомити не можу. Будь обережний. Навіщо деталі? Ти знаєш, що я твій друг. Коли що почую, розповідаю, навіть те, чого не слід. Справді, нічого доброго про тебе там не казали. Їм стало відомо, що ти звинувачуєш дирекцію та плещеш язиком. Говориш погане. Виступаєш проти. Критикуєш. Поширюєш відомості, що непокоять і нервують інших робітників.

— Я?

— Так, ти. Не думай, що говорили про когось іншого, що я помилився. Ішлося про тебе. Кажу те, що чув. Звідки ти дізнався про звільнення? Хто тобі погрожував? Ніхто. Коли тобі не подобається тут, можеш обрати будь-яку іншу фірму. Тебе ж не тримають тут примусово. Зрозумій, фірма зробила так, бо інакше не могла, а не для того, щоб ти саботував.

Це не мій вислів. Так кажуть у конторі. Саботаж. А вжеж, саботаж. Так їм донесли. Вони, звичайно, можуть пробачити. Не злися на них. Залежить від тебе. Поводься розсудливо, припини теревенити й тоді побачиш. Бо

ти повинен знати, що фірма неначе одна родина. Коли з виробництвом і збутом гаразд, тоді всім добре, коли негаразд, доводиться йти на якісь жертви. Хіба не так? Хто на тебе доніс? Хто обмовив? Не знаю, та це й не повинно тебе цікавити. А що ж ти думав? Вони мають своїх людей. Ой нещасний, щоб керівництво та не знало, що робиться в фірмі! Ото вигadaв!

Філії по всій Європі. Контори в цілому світі. Представництва аж до тропіків. Заводи від Альп до Балтики. Споріднені фірми в Новій Зеландії, Парагваї, Марокко, Анголі, Пакистані. Аякже! Це не жарти. Двоюрідний брат голови — міністр. Супрефектові належать дві газети. Заступник голови — один із лідерів християнсько-демократичної партії. Нещодавно підписано контракт з Індонезією. Споруджують мости в Ефіопії, будують два заводи в Ірані. Що скажеш?

Думав, так собі? Ні, не так собі! Он які справи. Я нітрішки не перебільшую. Коли хочеш знати, дружина голови фірми має капітал в Америці. Тут знають те, що є, й те, чого нема. Ти ще не встиг нічого сказати, тобі лише спало на думку щось, але спочатку дізнається фірма, потім ти його вимовиш. Не смійся, бо це справді так. Те, що я кажу, не побрехеньки. Коли говориш, добирай висловів. Що за шпиги? «На мене донесли шпиги!» Чому не скажеш «люди дирекції»? Тут усі інформатори. Коли когось запитають, він скаже, що чув. Не довіряй нікому. Нікому. Навіть своїм землякам. Нікому. Своякові також. Як я. Бери приклад з мене.

Я не перебільшую. Там, нагорі, люди розсудливі й великодушні. Вони можуть і пробачити якусь некоректність. Коли, звичайно, хтось замовить слівце. Той, хто має певні знайомства, як, скажімо, я.

Та коли побачать, що хто-небудь саботує систематично, отруює атмосферу співпраці на підприємстві, сіє бур'ян, пропагує анархію, тоді хай начувається, тоді вони неблаганні. Тоді б'ють по голові. Звільнять, та й годі? О ні! Це ще нічого. Звільнення бійся найменше. Найстрашніше — то чорна дошка. Приблизно така, як у моряків, хоч не зовсім подібна. Чорна дошка. Як тебе на ту страшну дошку запишуть, греко, тоді не врятує ніщо. Ніде не зможеш знайти роботи, чуєш?

Н і д е

Бо між підприємцями є солідарність,

справжня солідарність.

Не така, як солідарність робітників та різних базік.

Ніхто не візьме тебе на роботу. Фірми, яким украй потрібні робітники, які втрачають мільйони марок через брак робочих рук, які везуть людське м'ясо для машин з Йорданії, Македонії, Пакистану, Кувейту, з усіх казкових султанатів Перської затоки, з Криту, Алжіру, Сардинії, Марокко, з Канарських островів, тобі зачиняють двері перед самим носом. Нікс арбайх, скажуть. Нема місця для тебе.

Була то дружня порада, попередження, погроза чи ультиматум, що йшов від дирекції, але зять припинив балачки. До Хуана з Картахени він ставився тепер обережно. Розмовляючи з ним, думав, що сказати, зважував кожне слово.

На другий день стало відомо, що на підприємство взято близько двохсот нових робітників. Усі іспанці з Сеговії, Альбасете й Естремадури.

«...Сеговія розташована в двох улоговинах серед гір. Тут в Алькасарі Ізабеллу Кастільську проголошено королевою Іспанії.

Естремадура — найбідніша й найсуворіша область Іберійського півострова. Подібна до Епіру в Греції чи до Албанії на Балканах. Різкий клімат, гори та злидні. З цієї області (її назва означає «Суворий закуток») люд емігрує мільйонами. Кожне місто й кожне село в Латинській Америці від аргентинської Кордови до Альбукерке в Нью-Мексіко приймає в число своїх мешканців і годує її дітей. Дітей Естремадури...»

Повідомлення про новий набір викликало бурю. Атмосфера розжарилася до 250° за Фаренгейтом. Що то мало означати, зрештою? — питали всі. Фірма з'їхала з глузду? Наближається криза, бо скасовують понаднормові години, чи прийняття новачків свідчить про те, що робота є і старих робітників не вистачає? Подейкували, начебто новачки призначаються для роботи в новоствореній філії підприємства, яка тільки починає працювати.

Пізно ввечері було оголошено про звільнення восьми-

сот п'ятдесяти робітників. Це тільки перша партія, бо звільнення триватимуть. Позбулися роботи ті, що не виконували своїх виробничих завдань. Серед них оповісник і я.

— Знаєш, що мені конфіденційно розповів Хуаніто? — сказав увечері оповісник. — «Я попередив, — каже, — вас, але ви наплювали на мої слова. Думали, що я тільки так ляпав. Ви не зрозуміли, що тоді я представляв дирекцію, навіть цілу фірму. Марію залишили тільки після мого наполегливого втручання. Кажу це не для того, щоб набити собі ціну. Я допомагаю людям безкорисливо...»

— Виходить, Хуан стукач?

— Я чув про це від іншої людини. Один баск із Сантандеру попереджував новачків із Сеговії, Альбасете й Естремадури.

«...Будьте обережні, — казав він, — з Хуаном із Картахени. Тікайте, як він підійде до вас. Не розмовляйте з ним, клейте дурників, удавайте нудних низовиків або мовчазних горян, що не вміють підтримати розмови. Скажіть, що не розумієте по-кастільському, що ви з-під португальського кордону й маєте свою говірку. Стережіться. Він приставлений від дирекції, щоб стежити...»

Харріс (американський адвокат). Скількох чоловіків, жінок та дітей було вбито протягом року, коли ви очолювали Einsatzgruppe D'.

Олендорф (обвинувачений) (*недбало знизуючи плечима*). Дев'яносто тисяч.

Харріс. З якою метою створювано групи спеціального призначення?

Олендорф. Щоб іти слідом за армією в Польщу 1939 року і збирати євреїв у гетто.

Харріс. Інших завдань не було?

Олендорф. Сприяти «остаточному розв'язанню».

Харріс. Що означає «остаточне розв'язання»?

Олендорф. Викоренення євреїв з Європи.

Харріс. Лише з Європи? І тільки євреїв?

Олендорф. Потрібно було звільнити від нижчих рас деякі території Східної Європи й заселити їх німцями.

Харріс. Скільки було груп спеціального призначення?

Олендорф. Чотири Einsatzgruppen A', B', C', D'

Джон Гарлан Амен (полковник). Які вказівки ви мали?

О л е н д о р ф. Знищувати всіх євреїв і радянських комуністів.

Д ж о н Г а р л а н А м е н. Цей наказ стосувався лише чоловіків?

О л е н д о р ф. Ні. Жінок і дітей також.

І. Т. Н і к і т ч е н к о (радянський суддя). Для чого бивали дітей?

О л е н д о р ф. Був наказ про знищення єврейського населення.

І. Т. Н і к і т ч е н к о. У тому числі й дітей?

О л е н д о р ф. Саме так.

І. Т. Н і к і т ч е н к о. Знищували всіх єврейських дітей?

О л е н д о р ф. Звичайно.

Це був той самий завулок, який ми шукали. В одному кінці стояв вантажний автомобіль, точніше, величезний рефрижератор, що перевозить морожену рибу та м'ясо. Навпроти — купа будівельного сміття, яка затуляла нас з півдня. Рух невеликий, бо це квартал буржуазії, лише в обідню пору тут спостерігається пожвавлення. По один бік вулички на всю її довжину простягся мур лікарняного подвір'я, де при вході написано:

«Родинні спадкові хвороби»

Дерева в саду лікарні позвішували гілля над хідником. На протилежному боці склад, на розі єдиний житловий будинок, схожий на пустку. Згідно з планом, ми зайняли позиції рівно о 16.30. Я з довгоголоvim сардинцем став за рефрижератором, оповісник і хлопець з Агрідженто за купою сміття. Візьмемо його в лещата. Втекти він не зможе. Хіба що перескочить через мур лікарні родинних спадкових хвороб. Але зробити це важко. Надто високо. Хіба можна перестрибнути через такий мур?

Із запізненням на три хвилини, тобто о 16.33, коли наш воявоначий запал досягнув зеніту, в кінці вулички з'явився Хуан. Спокійний, безтурботний, нічого не підозрює! Він скидається на героя однієї з веселих Оффенбахових оперет юнака, що, наспівуючи, гуляє лісом.

Раптом Хуан помічає оповісника, потім сардинця й мене. Пахне смаленим. Він нерішуче зупиняється. Допитливо дивиться на нас. Озирається навколо й бачить, що оточений. Усміхається, вдає, ніби радий зустрічі. Він хо-

че виграти час, подумати, що робити, бо ж не знає напевне наших намірів.

— Агов, хлопці, що сталося? Чого ви тут? Мене виглядаєте?

Ми поволі наближаємося. Це, мабуть, нагадує сцену з якогось італійського вестерну.

— Що ви задумали?

Чіпкий, мов кішка, співвітчизник Ернана Кортеса пне-ть-ся на мур лікарні родинних спадкових хвороб. Сарді-нець підкрадається й хапає його за ноги. Хуан дає йому страшенного стусана в груди і, вивільнившись, видає-ть-ся й перестрибує через мур. Ми ліземо за ним. Італі-єць із Катанджаро підставляє спину, що править нам за драбину. Під двома абрикосовими деревами качаються клубком сардінець та Хуан. Падаємо на них.

Вийшли ми через ворота, що відчинилися від удару ногою. Брамник, чоловік середніх літ у синій формі, збен-тежено пропускає нас. (Перебачив стільки спадково хво-рих, а ще й дивується!). Вигляд у нас поважний, хоч оляг украй брудний. Обличчя, либонь, у подряпинах та синцях. Під абрикосами Хуанові довелося скрутно.

XV

...Я викладач музики 'й. рибалка-ама-тор. Став тим, ким хотів.

Йоганн Віттельсберг, викладач музики, що вийшов на пенсію, влаштувався на широкій і зручній кам'яній ла-вочці близько мосту. Порозкладав приладдя, закинув ву-дочку і, оповитий ранковою млою, почав своє улюблене діло — риболовлю. Було так рано, що мерія ще не по-гасила ліхтарів, які освітлювали міст і прибережний бульвар.

Відколи його дружина була прикута недугою до ліжка й не могла більше разом з ним виходити на тривалі про-гулянки, які вони так любили, єдиною розвагою для них стали відвідини давніх друзів, що не забули їхнього до-му. Адже Віттельсберги підтримували стосунки з друзя-ми ще з дитячих років. Найліпшою подругою Анни була її однокласниця з початкової школи (тобто знайомство тривало понад півстоліття), одружена з верховним суд-дею. Добрими знайомими, друзями дому Віттельсбергів

були кілька найкращих родин Баварії й Баден-Вюртембергу. Йоганнів дідусь Вільгельм Віттельсберг служив імператорським радником. Один з його дядьків два чи три рази обирався депутатом парламенту Баден-Вюртембергу й керував прийняттям того закону, що змінив вигляд кількох міст землі.

Після того нещасного випадку викладач знайшов собі якось прикрашати одноманітність пенсіонерського життя і не залишати подруги надовго в самоті. Передусім вони купили телевізор, що мав, хоч і не повністю, заступити їй улюблені концерти, на які вони часто ходили і яких бідолашна Анна була тепер так безжально позбавлена. Потім вирішили в середу та п'ятницю по обіді приймати друзів, щоб створювалася відповідна атмосфера й Анна могла бачити хоч небагатьох людей. Крім того, Йоганн почав рибалити. Не міг же він весь час сидіти вдома.

Думку про риболовлю йому подав давній друг, учитель гімнастики Еріх Шреннелль, затятий мисливець, альпініст, рибалка й мандрівник. Він був неодружений, не мав рідні, не втручався в політику, не робив ні грошей, ні кар'єри, не налагоджував світських зв'язків, не вступав до жодної організації, ніколи не ходив до парафіяльної церкви. Провів своє самотнє життя в лісах Баварії, в горах Австрії, на річках Швейцарії.

Йоганн захоплено сприйняв ідею про риболовлю. Хоч не заняття дещо егоїстичне, проте допоможе заповнити значну частину його тепер вільного дня. Анна ніяк не страждатиме через його відсутність. Він буде рибалити від 5.30 до 8.30 ранку. У такі години люди не потребують чийогось товариства.

Ранок дуже темний. Вологе повітря, туман. Хмари. Видимість тридцять метрів. Температура плюс вісім градусів. Мжичка. Йоганн Віттельсберг помітив якусь чорну масу, що билася об берег. У Кілі це могла б бути якась велика рибина, але тут? Він обережно доторкнувся пальцями, здивувався і через велику силу почав витягати з води.

За кілька хвилин викладачеві музики було зіпсовано ранкову риболовлю. Лавочку на березі оточили поліцейські, цікаві, журналісти, двоє лікарів та фотограф. Найгірше було те, що в цій шарпанині він загубив вудку. Почав шукати її, пошепки і в найпристойніших висловах

проклинаючи лиху пригоду. Не міг цей труп, хай йому абищо, прибитися до берега на кілька метрів далі?

Йоганна примусили цілу годину, без перебільшень, відповідати на якісь дивні запитання.

— Усе вже зрозуміло. Якщо ви не припините, я зателефоную чоловікові пані Гільденгардт.

Побачивши на обличчях поліцейських цікавість та іронію, він квапливо додав:

— Тобто судді фон Крюгерові. Я ж уже тисячу разів розповідав. Щось чорне підпливло до берега, де я рибалив. Я насилу витягнув його й побачив, що то труп чоловіка. Повідомив поліцію, замість того, щоб зникнути. Тепер прошу дати мені спокій, треба знайти вудочку. Решта вже ваша справа. Я не поліцейський, не слідчий, не лікар і не суддя. Мені несимпатичні ці професії. Я викладач музики й рибалка-аматор, став тим, ким хотів...

Лейтенант Гольцбах із сухою-чемністю доводив, що викладач музики повинен з'явитися до поліції й дати офіційні свідчення.

— Повинен? — вигукнув Йоганн. — А коли я відмовлюся?

— Ви не можете відмовитися. Згідно з законом, який добре вам відомий, ви мусите офіційно посвідчити.

— Але в мене хвора дружина.

— Тоді чому рибалите так рано?

— Зараз вона прокинеться, я маю приготувати їй сніданок.

— Я ловив рибу, — уже вкотре повторював Йоганн Віттельсберг, — коли щось чорне підпливло до берега. Його пригнало течією. Нахилиюся до нього з цікавості — бачу людську руку. Це був труп чоловіка...

Поліцейські марно намагалися встановити особу жертви. Кишені небіжчика були ретельно очищені. Ні посвідчення, ні папірця з прізвиськом чи номером телефону. Жодного сліду. Охоронці порядку ледве стримували цікавість юрби, що досягла небезпечних розмірів. Ось численна група хлопців та дівчат з околиць підійшла подивитися, що трапилось. Вони з величезною насолодою смакували морозивом, передражняючись і жартуючи одне з одним.

Лікар закінчував свій висновок, не зводячи з трупа очей:

— «Чоловік років тридцяти шести — сорока трьох, кремезної статури. Значна видозміна рис, спричинена кількогадинним перебуванням у воді, ударами об берег річки через сильну течію. Смерть сталася між 23.30 і 01.30. Чи передувала цьому бійка, не з'ясовано. У трупа травми на голові, пролом черепа завглибшки 2 сантиметри, численні садна на шкірі. Удари в голову завдані, очевидно, тупим предметом. Природи травм точно встановити не можна. Удар по черепу, мабуть, смертельний. Невідомо, чи смерть є наслідком травм, чи потерпілий захлинувся».

XVI

...Зненацька в темряві, хоч і була захоплена фільмом, я відчула руку, що шастала в мене під сукнею.

У ті роки влітку в нас гостювала материна сестра з чоловіком, який служив у Ларісі на пошті. Вони приїздили, щоб провести разом з нами його п'ятнадцятиденну відпустку. Дядько обіймав і цілував нас усіх, як тільки ступав на поріг. Він був дуже компанійський, не знав, як виявити свою радість від того, що бачить нас знову. Марію він притискав довше, ніж інших, цілував багато разів. Якось увечері на прогулянці я запитав Марію про дядька.

— ...Ти нічого не бачиш, не розумієш, що діється? Він не пропускає нагоди покласти на мене руку. У неділю сів на веранді позад мене. Я відчула, що він торкає мене, та не надала значення. Дядько поклав руку на билище стільця й погладив мене, знаєш де?.. Увечері в кінотеатрі те саме. Пам'ятаєш? Процес Пабста, отой фільм про євреїв в Угорщині. Ну як же ти забув? В одному мадярському селі нібито вбили дівчину й випили її кров? Зненацька в темряві, хоч і була захоплена фільмом, я відчула руку, що шастала в мене під сукнею. Я підвелася й сіла коло Ліци Анагностопулу.

Коли він зустрічав мене саму в сінях, то обіймав і цілував. Одного разу зробив це перед тіткою. Вона почервоніла, бо аж ніяк не сприйняла той поцілунок за дядьківський.

«Великих дівчаток,— сказала вона,— так не цілують, Міхалісе. Марія виросла, вона вже справжня дівчина».

Раптом щось сталося між дядьком Міхалісом та тіткою Ріною. Можливо, причиною була малоросла товстенька контролерка, на яку дядько ласо подивився. Кілька днів вони поводитися якось дивно. Весь час сновигали по кімнаті, звідти чути було годоси, рипіння меблів, схлипування. Незабаром поїхали до Ларіси. Щось сталося на пошті, і дядько був там конче потрібний.

Проте дядько Міхаліс та тітка Ріна були найулюбленіші наші родичі. Якось вони запросили нас провести разом кілька днів на Сіфносі.

Корабель увиходить у круглу гавань, яку прикрашають перкви, вілли, біленькі будиночки. Це Камари, порт острова. Готелю нема. Підіймаємося пішки до острівної столиці Аполлонії. Аполлонія — місто богів, оселя муз, німф, nereїд, кентаврів, платоніків та епікурійців.

Прокидаємося рано-вранці. На нас уже чекає копик свіжісінького інжиру. Це нас почастувала привітна жінка, в якій ми мешкаємо. Її будинок чистенький, свіжовибілений, запашний. В обід купаємося в морі, в прекрасній гавані Камарів. Увечері милуємося на чарівні краєвиди, що їх з усіх боків дарує Аполлонова Аполлонія. Місто в центрі острова, сплановане в вигляді амфітеатру. За ним на узвишші виноградники. З другого боку Артемонас, унизу море й Петалі. Като-Петалі.

Ранкова прогулянка до Катеваті. Вшановуємо пам'ятник письменника Клеантіса Тріандафіллоса Рамбагаса. Заходимо до бару, де п'ємо місцеве вино, кольором і смаком подібне до виноградного сусла. З пагорба видно все Егейське море. Вдивляємося в далечинь, де видніють Наксос, Парос і, мабуть, Антипарос серед піни розбурханих хвиль та пір'я морського птаства. Потім екскурсія в Кастро. Дорогою рвемо інжир та ожину. Марія їде верхи на віслиюкові.

Вітер дме несамовито. Унизу шаленіють хвилі, ніби хочуть пошматувати й пожерти скелі. А може, вони шукають золото, що його ховали колись у морських печерах корсари?

У кав'ярні в Лозії три бабусі. Одну звуть Кларетта, другу Кате, третю Флора. Ми їмо смажені баклажани.

«Фотіс» — єдиний автобус на острові. Завдовжки він як половина звичайного автобуса, заввишки трохи біль-

ший від таксі. Цього року «Фотіса» пофарбували в зелений та жовтий колір. Кондуктором «Фотіса» працює товстенький білявий коротун тринадцяти років, що безперервно їсть морозиво. Коли відриває комусь квитка, просить потримати його морозиво.

Наступного дня екскурсія човном. Сходи в Панагію, у Тосо-Неро. З човна сходять дві пари. Серед них одна крітянка з якимись п'янкими очима. Приїхала крітянка до Панагії, до Тосо-Неро, щоб сп'янити богородицю хмелем своїх очей.

Ми на широкому березі. Пісок схожий на золотий пил. Забуваємося в хвилях. У Марії щасливий вигляд.

XVII

— Що в вас у руках?
— Трішки харчів.

Оповісник надумав їхати до Греції. Ніщо не могло затримати його. Певну роль відіграло тут і ставлення Марії, її холодність. Він був настроєний так рішуче, що ми й не намагалися відраджувати його.

Проводжаємо його на поїзд, що йде через Відень — Белград — Ніш — Скоп'є — Салоніки. Він цілує Марію, дає мені руку.

Прощай, друже по чужині. Друже, що з тобою ділив я всі радісні й сумні хвилини на чужій землі. Тисну йому руку. Ось до чого ми дійшли в цьому несправедливому світі! Для чого живемо? Навіть у своїх почуттях не можемо бути відвертими.

Вони цілуються з Марією, немовби чужі. Як цілуються француженки при зустрічі. Марія на прощання махає хустиною.

«...На мене чекають сонце й село. Я всядуся в холодку під платаном і розріжу холодного кавуна.

Кожного ранку ходитиму на прогулянку до кипарисів. О восьмій поливатиму сад. Потім буду пити міцнюю каву в кав'ярні Гюльбаші. Розмовлятиму про політику, читатиму газету. Часом розповідатиму дещо з життя в Німеччині. У нас, мабуть, тепер жарко, страшенна спека. В обід треба буде витягати з колодязя цеберко студеної води й виливати на голову. Будемо пити узо з водієм

Стаматісом та вчителем Вайосом. Закушуватимемо маслинами, латуковим салатом та козячим сиром.

Буду серед людей, які розмовляють моєю мовою і зроблені з того тіста, що й я. Вони, може, й не лагідної вдачі, але наші. Це люди, в жилах яких тече червона гаряча кров, а не роботи, що працюють на машинах, мов загінотизовані, мов маріонетки.

Буду серед людей полохливих і хоробрих, що плачуть і сміються, вміють слухати, коли ти з ними розмовляєш, співчувати й переживати разом з тобою, можуть тебе зрадити або віддати тобі душу, проте ніколи не лишаються байдужими. Серед людей з палкими серцями.

По обіді буду поратися коло тютюну, а як звечоріє, виходитиму на майдан, де гуляють солдати й дівчата, від яких так і пахнуть пристрастями молодого тіла. Може, знову стану оповісником, як колись. Піду до людей і кричатиму (я зійду на узвишшя, щоб мене бачили звідусіль):

— Люди, знайте, що ганебну й тричі прокляту еміграцію, оту національну кровотечу, заборонено по всій країні. ГОДІ. Досить нам розсіюватися вже три тисячі років. Як циганам, по цілому світу в пошуках хліба й надії. Еміграцію заборонено по ВСІЙ країні.

Годі вже.

Ми багато блукали. Чимало тинялися по всій земній кулі. Вешталися по п'яти суходолах.

Як завойовники дійшли до Бактрії,
Самарканда,
Кабула.

Перейшли Інд.

Були в Китаї й полишили там свою назву провінції Юньнань.

Заселили все Чорномор'я й Середземномор'я від Криму до Геркулесових стовпів, Марселя й Барселони.

Були скрізь, де ростуть маслини.

Стали попами й похрестили слов'ян, волохів, албанців, монголів, сірійців.

З хрестом і мечем у руках прийшли
до Африки,
Іспанії,
Італії.

Перейшли Дунай, піднялися на Кавказ.

Залили кров'ю пустелі Аравії,

Були стерновими на Нілі.

Правили Європою,

Африкою,
Азією.

Були там, куди нас носили ноги.

Коли спершу франки, а потім турки вирвали нам з рук меч, ми кинулися в-торгівлю.

Стали буржуазією в Османській імперії.

У Росії вдавали вчителів, богословів, живописців.

Пустили коріння в Трієсті, Александрії, Анконі, Венеції, Ліворно, Марселі, Порт-Саїді, на Нілі, в Криму, в Одесі, Києві й по всій Україні. Князували в Молдавії й Волощині, в Філіппополі й Піргосі, в Будапешті, по всій Румунії. Фракія наша. У Константинополі конкурентів не маємо. Ми могутні в Дамаску, сильні в Каїрі. Правила Єгиптом. Потикалися в Абіссінію.

Албанія, Боснія, Герцеговіна, Південна Сербія під нашим впливом. Не забути б Тріполі, Кіренаїки й усієї Лівії. Ми були погоничами Середземномор'я, ми співали євангеліє по всьому Сходу. (Море завжди кликало нас. Якись таємні голоси вабили нас до нього).

Та в Середземномор'ї нам прийшов край. Нас гнобила Туреччина. (І яка лиха доля дала нам таку сусідку!).

Ми поїхали. В Америку.

Австралію.

Бразилію.

До бісової матері.

У Південну Африку.

Але вже не так, як колись: із святами, врочистостями, священними кораблями засновувати колонії. Тепер—гнані злиднями. Одружувалися з арапками, російками й іншими слов'янками, з американками, туркенями, італійками.

Ми втратили свою мову й самих себе.

Тепер, коли нас лишилося вісім з половиною мільйонів на Балканах, час стати господарями своєї долі. (Якась жменька турків, що прийшли з Туркестану, купа вояк забрала в нас Малу Азію, забрала в нас Іонію, забрала в нас Константинополь, і Фракію, й острови, й жінок. Тепер їх тридцять п'ять мільйонів).

Час працював не на нас.

Вечорами ходитиму до кав'ярні, щоб послухати розповіді тих, хто повернувся з Чикаго або з Уганди.

Годі. Більше так не можна.

Ви достатньо мили посуд в Америці.

Працювали мастильниками машинних відділень на танкерах усього світу.

До блиску чистили палуби.
Гнули спину на плантаціях у Конго.
Були гангстерами в Чикаго.
Вантажниками в Сідней.
Шахтарювали в Бельгії.
Не лишили жодної губки в Північній Африці.
Торгували каштанами в Парижі.
Шинкарювали в Лондоні.
Малювали в Парижі.
Викладали в американських університетах.
Бавовна в Єгипті, олія й ікони в Росії.
Скількох ви обдурили!
Шахрували в карти.
Вигнанці в Ташкенті.
Повії в Антверпені, що вас усі пізнають, як фальшиву монету.
Студенти в Монпельє та Граці.
Час уже запліднити рідну землю.
Невже не бачите нашого лиха?
Досить уже.

Коли до села приходитиме Мане Делі Нурі, рознощик Мане Помакос, ми питимемо з ним узо. Буду слухати історії цього відомого на заході й сході оповідача. Він чудово розкаже про греків і про турків, про циган турецьких та грецьких, про албанців. Один раз на рік буває в Туреччині, заходить в Андріанополь, Кирк-Кілісе й навіть у Константинополь.

Проводитиму дні разом із твоїми старими. Вони прості й лагідні люди, їхні слова відверті й правдиві, як земля, що вони орють, чисті, як метал, що з ним працює твій батько.

Чекатиму на вас. Я чекатиму на тебе, Маріє. Буду ждати, скільки треба. Бо дуже кохаю тебе, дружино моя. Колись ти зрозумієш це, повернешся до мене. Я не молодий, не красень, не багатий, не освічений, але кохаю тебе і сподіваюся на твоє повернення».

Мені здалося, що саме такі слова проказав оповісник з вікна вагона крізь гамір вокзалу та паровозні гудки. Ми прощаємося з ним. Марія плаче. Махає хустинкою, обвівається нею, мов у забутті.

— Ходімо, люба, пора. Ходім, нам же далеко.

— Вітай старого, поцілуй батька. Пробач мені, Панаїотісе, що я тебе ображала.

— Ми приїдемо. А ти? Може, передумаєш? Дивися. Ми приїдемо. Приїжджай.

— Щасливої дороги! Вибач, Панайотісе. Будь обережний. Надягни теплий пуловер, щоб не змерз. Поливай васильки. Ми ще побачимось. Побачимось. Цілуй моє село. Маму. Село. Ми приїдемо. Ось побачиш. Я буду берегтися. Будь обережний. Сподіватимуся. Гляди. Щасливої дороги. Приїжджай.

— Ходімо, любя. Той поїзд уже наближається до австрійського кордону.

На сусідній колії інший поїзд вивантажує своїх пасажирів. Це наші. Чую звуки рідної мови. Пострижені наголо, мов новобранці. Люди з голеними головами видаються дивними на цьому пишному вокзалі.

Де це я? У концтаборі? Оповісника переміщено? Його схопила спецгрупа С¹? Чи його занесено до списку випадково померлих? Він зайшов у поїзд чи до газової камери? Хто ці люди, що стоять у черзі? А отой чи не схожий на Кассія Обербрюннера?

— Хто це такий? — питаю я.

— Представник фірми.

— Якої фірми?

— Німецької.

— Як його звати?

— Не знаю.

— Може, Кассій?

— Можливо.

— А тебе як звуть?

— Андреас.

— Звідки?

— З ному Превези.

— Куди їдеш?

— Не знаю.

— Ви не знаєте, куди їдете?

— Ні.

— А як же?

— Куди повезуть.

— Хто?

— Фірма.

— Куди ж вона вас повезе?

— Ми підписали контракт. Нічого не знаємо. Поїдемо куди прийдеться.

— Чому ви пострижені наголо?

- З вимог гігієни.
- Що в вас у руках?
- Трішки харчів.
- Скільки вас?
- Триста п'ятдесят.
- І всі з Превези?
- Є й з Яніни, Карпенісі, Гравари.
- Скільки вам платитимуть?
- Не знаємо.
- Нічого не знаєте?
- Сказали, що платитимуть добре.
- А що за робота?
- Яку дадуть.

Вони тримають у лівій руці невеликі торби, в правій вузлики з харчами. (Господи, чому в нас така доля? Чому, господи?). Штовхаючись у черзі, чекають на представника компанії.

Біляві німкені зупиняються, спостерігають це дивне видовище, потім кривляться і йдуть далі.

— Бажаю, щоб Кассій записав вас до батальйонів праці, а не до переміщення.

А де це Марія? Змішалася з ними? Гляди, любя, бо з такими грудьми тебе відішлють до веселого будинку. Досить, золота моя. Не махай більше хустинкою. Поїзди пішли. Час минає.

XVIII

«І мертві, повсталі з землі та з води,
були зачудовані вельми».

Яньос увійшов до бару «Зего» як давній клієнт. Він був у гарному сірувато-зеленому костюмі, з білою хустинкою, що зухвало стирчала в петельці. Пройшов повз господиню, навіть не глянувши на неї. Його прихід дещо порушив звичну обстановку, і відвідувачі здивовано позирали на нього. Яньос сів за столик, узяв грецьку газету з сусіднього стільця й почав читати заголовки:

«Кровна помста в Мессинії».

«Два постріли».

«Нові пароплави».

«Небачене зібрання».

«Дебати в парламенті».

«...ідеться не про еміграцію, а про виїзд. Я порівняв би це, панове депутати, із щорічними переїздами в Італії... Кожного року, наголошую, тисячі південних італійців та сіцилійців вирушають до багатих індустріальних районів Півночі з метою працевлаштування. Я сказав би, що це явище споріднене з урбанізацією. Так само й у нас. Робітники йдуть туди, щоб незабаром повернутися на батьківщину».

Гаруфалія відчула холод і якесь тремтіння в спині, коли Яньос, проходячи мимо, злегка зачепив її.

«...Побачу. Треба зачекати. Чого він прийшов? Що буде робити? Підійде? Заговорить чи ні? Чого йому треба? Якщо він гадає...»

«Мені тут подобається,— думав Яньос, оглядаючи приміщення.— Обстановка дуже нагадує квартири Салонік. На Каламар'я точно такий шиночок. Або Венізелу, Депо й Фалерон. Звичайно, тут якийсь чужий стиль, але сигарети й шашлики геть як в Арецу».

Коли людей у барі поменшало, до нього підійшла Гаруфалія:

— Що будеш брати?

«...він подивився на неї. Усміхнувся. Жінка вперше розмовляла з ним. Вони не знали одне одного, хоч були добре знайомі...»

— Узо чи шашлик?

— Якщо тобі неважко!

Принесла. Поставила на стіл. Розвела узо водою.

— Сідай,— запропонував Яньос.

Гаруфалія сіла.

— Дуже стомлюєшся?

— Стомлююся.

— Справляєшся?

— Справляюся,— відповіла вона й підморгнула.

— Іде діло?

— Не дуже.

— Поменшало відвідувачів?

— Чому б їх поменшало?

— То що ж тоді?

— Зараз подаватимемо пиріжки з сиром.

— Подаватимете?

— Пиріжки з сиром.

— А.

Їхню розмову перервала галаслива хвиля нових відвідувачів. Яньос мовчки підвівся й надягнув фартуха. По-

чав допомагати. Гаруфалія анітрохи не здивувалася, нічого не сказала. Вона була байдужа, якась аж надто спокійна. Але Яньос завважив шалений танок її зіниць.

Увійшовши до «Зего», Гольцбах побачив Яньоса, підперзаного білим фартухом. Лейтенант пройшов у сині, глянув на кухню.

— Де Бахчеванос?

— Його немає.

— А де він?

— Не знаю.

— Кудись поїхав?

— Мабуть.

— У справах?

— Щось таке.

— Ти не хочеш говорити, га?

— Я не знаю, пане поліцейський. Він поїхав, нічого не сказавши.

— Коли повернеться?

— Не казав.

— А як ти гадаєш?

— Не знаю, чи він повернеться взагалі.

— Чому?

— Він утік з однією...

— Прізвисьце?

— Португалка. Він кинув мене.

— Як її звуть?

— Якась португальська шльондра. На п'ять років старша від мене.

— Звідки ти дізналася?

— Він сам сказав перед тим, як поїхав.

— А це хто?

— Допомагає в барі.

— Зачиняйте та їдьмо зі мною,— тихо сказав Гольцбах.

У довгій поліційній машині Яньос сидів поруч Гаруфалії й мурмотів:

— «...І мертві, повсталі з землі та з води, були зачудовані вельми. Ліворуч усі грішники вкупі: тирани, королі, ідоловірці, антихристи, єретики, вбивці, зрадники... Христос білошатний і осяйний на пишному троні... супроводжуваний псалмами, гімнами, органічними звуками, славослов'ям усього небесного архангельського та ангельського воїнства, з'являється на хмарах із небес... і

всі святі один за одним зустрічають його... Під ним ангел на сурмі провіщає останній день, під ним земля... так само, як і море... не гаючись віддають небіжчиків... Одні йдуть давати йому відповідь, інші грішники покірно рушають до місця їх приречення...»

Яньос ще ніколи не був у трупарні. Він плутає її з цвинтарем або з ломбардом. Що таке трупарня? Туди звозять мертвих і досліджують їх там.

— Ви не боїтеся знепритомніти? — запитує Гаруфалію білий халат.

«Санітар, трупар, поліцейський, гробар чи лікар, а може, й агроном».

— Що я, дівчисько, щоб непритомніти?

— Понюхайте оце, коли зайдемо в приміщення.

— А ви?

— Мені не треба, — відповідає хрипким голосом.

— Ви вже бачили мертвих?

— Тисячі.

«Тут так холодно. Чому б це? Не опалюють такого величезного будинку. Що робить тепло з трупами? Розкладає їх?»

— Зачекайте тут, — каже білий халат з рудим волоссям.

«Вула й Сула мали руде волосся. Дві сестри. Вони були рудоволосі. Білошкірі, веснянкуваті дівчата, веселі та жваві. Вула працювала перукаркою, але Сула була податливіша. Вона крутила з жандармом. «Я скажу Сулі, щоб звела тебе з Вулою, — пообіцяв одного разу жандарм. — У понеділок матимеш відповідь». Він похвалився, та Сула не погодилася переказати Вулі, і в Яньоса нічого з нею не вийшло. Гарні дівчата. Обидві рудоволосі. Потім повиходили заміж. Вула гуляла й далі. Сула одружилася з токарем і була вірна йому».

— Як почуватимете себе зле, дайте мені знати.

Усередині було зимно. Приміщення площею 6×5 холодне, крижане. Стіни голі. Підлога мозаїкова, добре натерта. Кімната скидалася на в'язничну камеру. Розташування як у багатоквартирному будинку, в бомбосховищі чи в божевільні.

Зайшов рудий санітар. З ним його колега, волосся якого, на диво, не руде. Вони привезли ліжко на коліщатах. На ліжкові труп або щось подібне, накрите простирадлом. Та то було не простирadlo. Церата. Цупка церата, як німецький габардин. Як тканина, що нею накри-

вають машини. Або книжки від дощу, коли їх продають просто неба. .

Гольцбах нахилився й відкрив обличчя, тільки обличчя.

— Ну що? Впізнаєте? — запитав він, уважно дивлячись на них. — То як? Він? — Гольцбах не зводив очей з обох. /

— Ні, — відказала Гаруфалія.

«Тіло біле, жовте, прозоре, кольору камфори. Неначе кров ніколи не текла в його жилах. Безбарвне тіло, непривабливе. Наче зсередини підсвічується неоном».

— Ви певні?

— Так. Це не він.

Яньос мовчав.

XIX

...збудилася, забуяла шалено й невтримно. Всепереможна пристрасть, якої він не мав і замолоду.

У вівторок Яньос перебрався до Гаруфалії. Чоловік з білою китицею вже два тижні як поїхав до Гамбурга. Він надіслав Яньосові записку з проханням скласти його речі в мішок і передати якомусь Йоргосові Мітакосу, що мешкав в одному із східних передмість.

У шухляді було повно годинників та флаконів американського одеколону. Яньос поскладав усе те в валізку, зібрав якісь старі речі в мішок і передав куди було сказано. Це була ще одна причина покинути квартиру.

Він спав на канапі в невеличкій вітальні. Прокидався рано, десь близько сьомої. Гаруфалія в цей час завжди була на кухні і щось готувала нашвидкуруч. Вони сідали на трамвай Н47, що довозив їх за два квартали до бару. Приїжджали о 8.15. Працювали до дванадцятої години ночі й поверталися додому трамваєм Н47. Розмовляли мало. Заходили кожен до своєї кімнати й затихали. Він не квапився. Квапитися не треба. Немає ніякого сенсу. Усе має прийти саме собою. Згодом.

Одного вечора, повернувшись додому (вона щось помітила в його погляді ще в трамваї), Яньос довго ходив по кухні; приготував каву, випалив пачку сигарет, ковтував коньяку й зайшов до її кімнати.

Вона не спала. Майже два місяці, відколи те сталося, не могла спати, чекаючи, що він прийде. Підвелася на ліжкові. Яннос сів на край ліжка з запаленою сигаретою. Гаруфалія хотіла ввімкнути світло, та він не дав. Вони мовчали. З сусідньої кімнати долинала музика. Якийсь радіоприймач передавав останні вісті. Вогник сигарети миготів, мов світлячок у п'ємті.

Радіоприймач увімкнули голосніше. Гаруфалія дихала рівномірно.

Світ сорок років тому

— Недовіра в стосунках між учорашніми союзниками. Особливо між французами й англійцями. Їхні інтереси зіткнулися на Середньому Сході, а також в Ізмірі, де англійці підтримують греків, а французи турків.

У Верхній Силезії, де більшість населення проголосувала за Німеччину, Франція наполягає на передачі цієї області Польщі.

Іспанія обурена. Повстання, заворушення, терор у Рифі, де Абд-аль-Керім, ватажок марокканських бандитів, здається, буде еміром.

Нобелівську премію одержує німецький фізик єврейського походження Ейнштейн. У Чикаго російського композитора Прокоф'єва підносять до небес за його «Кохання до трьох апельсинів».

Перемоги греків у Малій Азії та нова політика Ватикану. Фрейда читають у цілому світі, його «Психоаналіз» у всіх на вустах. Пабло Пікассо пише «Трьох музикантів».

В Англії, де налічується чотири мільйони безробітних і де незвичайні для країни Західної Європи злидні, ірландська війна наближається до закінчення. Шостого грудня страждення Ірландія проголошується незалежною державою на чолі з Де Валера. Проте незалежність ця сумнівна, оскільки північна частина країни, Ольстер, лишається за Англією.

Економічна криза в Данії й Швеції досягла крайніх меж. Піранделло ставить п'єсу «Шість персонажів шукають автора».

Анатоль Франс одержує Нобелівську премію в галузі літератури. Безробіття косить переможену й сплюндровану Німеччину. Між Італією та Югославією дуже напружені стосунки через незгоди щодо Далмації. Націоналістичний письменник Д'Анунціо мусить залишити Ф'юме.

В Італії відбуваються заворушення, робітничі страйки, селянські повстання, терористичні акції, за якими стоїть колишній редактор соціалістичної газети «Аванті» Беніто Муссоліні, двічі обраний депутатом на травневих виборах: 124 000 голосів у Мілані та 172 000 голосів у Болоньї. Він створює 9 листопада 1921 року *partito nazionale fascista*, яка налічує 320 000 членів.

Індію стрясає рух пасивного опору Махатми Ганді. Англійські промисловці щодня зазнають колосальних збитків унаслідок бойкоту британських товарів у другій щодо кількості населення країні світу, в'язниці якої переповнені індійськими патріотами.

У Чикаго честолубний італієць Алькопане виклав основні своєї теорії панування за допомогою терору. В Китаї створюється Комуністична партія. Сунь Ятсен тісно співпрацює з Росією, де Ленін на X з'їзді партії проголошує нову економічну політику, підписує торговельні угоди з Німеччиною та Англією й усуває опозицію всередині партії.

Чарлі Чаплін панує в кінематографії. Весь світ певен, що не буде нової війни. •

Яньос запалює другу сигарету, яка теж схожа на вогник. Вогник світлячка. Надворі нижче холодний вітер. Риплять віконні рами. Погойдуються фіранки.

— Десь тягне,— шепоче Гаруфалія.

Він подивився на сніжно-білу фіранку, що злегка тріпотіла.

— Уже пізно,— сказала Гаруфалія.

— Котра година?

— Близько третьої.

...Того вечора ти приходив приблизно о десятій? Стояв по той бік на тротуарі? Я тебе не бачила, але він... я хочу сказати... був неспокійний і знервований. Так прикипів поглядом до того тротуару, що аж поранив руку, тобто обпик біля плити. Весь час вибігав на вулицю й дивився. Уперше я бачила страх у його очах. Він був переляканий. Ти десь там ховався? Може, за колоною? Раз по раз він виходив подивитися. Уперше я бачила страх у його очах. Він був настраханий...

Яньос не слухає, замислився. Ні, не замислився. Не думає й не слухає, а вдихає її слова, граючись кінчиком простирадла. Радіо передає легку музику. З сусідньої квартири чути сміх.

— ...Він боявся. Нічого мені не сказав, але я відчула: щось його мучить. Ходив по бару сюди-туди. Не звертав уваги на клієнтів. Коли витирав склянку, я побачила, що його рука тремтить. Порадила йому кинути все, сісти десь у кутку й запалити сигарету. Він сів за столик і попросив холодного пива. Випив і пішов з бару, сказав, що скоро повернеться. Наказав мені, коли забариться, щоб я все позамикала та йшла додому. Я все зрозуміла. Не питала, куди він іде. Я знала. Знала й те, що він не повернеться. Ти на нього чекав? Чекав десь там, правда? Ви зустрілися? У його переляканих очах я бачила все, бачила тебе...

Він глянув на її обличчя. Не в очі. Він ніколи не дивився в вічі. Кудись між губи й ніс, під вухо чи на вилицю. Його очі здавалися скляними, несправжніми, рот був схожий на червону фару автомобіля, а кінчик сигарети на електричний ліхтарик.

— ...Коли минула перша година ночі, я вирішила більше не чекати. Замкнулася. Спала нормально. Розвиднилось, а його не було. В обід один клієнт показав мені газету: Хотіла було побігти в поліцію. Та де! Ноги стали важкі. Не несли. Я нічого не робила. Нікуди не ходила. Опис у газеті був дуже розпливчастий. Загальний. Колір волосся. Зріст. Тисячі людей мають такі риси...

Вона розмовляла тихо. Дихання її стало повільне, приглушене, уривчасте, лікоть при кожному русі торкався Яньоса. Фіранка більше не гоїдалася. Радіоприймач ревів, наче стара катеринка з іржавими нутрощами.

— Ви зустрілися трохи далі, чи не так? Мені це спало на думку, щойно я побачила газету. Була певна, що ти зайдеш до бару. Повинен зайти, думалося мені. Хіба що схоплять. Дивно, та я боялася, що тебе заберуть. Не хотіла, щоб тебе забрали. Ти ж мусив довгий час переховуватися, тебе переслідували...

— ...Мене все життя переслідували...

— ...Коли ти ввійшов у бар і почав вибирати столик, я зовсім не здивувалася. Чудно, правда? Не здивувалася й тоді, як ти надягнув його халат та фартух...

Ти бачив, який він був білий, коли санітар відкинув простирадло? Блідий, прозорий. А помітив, що зникло волосся з його грудей? Може, в трупарні зголили? Я хотіла запитати в лікаря, який робив розтин. Але той ні на мить не зводив з нас очей. Не санітар. Другий, що стояв за нами, розумієш?

Був момент, коли я думала, що він тебе запідозрив.

Ти бачив, яке потворне було його тіло? Можна подумати... ні... Я впізнала його відразу, як тільки відкрили обличчя. Іноді вранці, коли я прокидалася перша, то бачила його сонного коло себе таким самим прозорим та білим. Він дістав удар у голову. Я цього не помітила б, якби не прочитала в газеті. Ти бачив його тіло? Безбарвне, водяве.

Пам'ятаєш, в Александруполісі, коли я вперше прийшла до старого в крамницю? Ти на мене й не глянув. Не забалакав. Сидів собі в куточку. Коли він привітався з тобою, ти нічого не відповів, наче й не бачив його. Мені ти видався дивним і негарним.

— ...Тоді ми вже обкрадали старого. Він щодня вбивав мені в голову, протурчав вуха, переконуючи разом з ним обчистити склад. Те діло скоро викрили, платити за все довелося мені. А він утік завдяки крутійству, обіцянкам та хитрощам...

— ...Перш ніж зайти до крамниці, він змусив мене присягтися робити все, що він скаже. Якщо я його, мовляв, кохаю так, як він мене, то зрозумію. Щось розповідав про давній борг. Старий мав у руках прострочений вексель. На круглу суму. Казав, що не може більше чекати.

Ми були втрьох. Зайшли до однієї кав'ярні. Він просив старого пожаліти його. «Коли тобі, — казав він, — не жаль мене, згляньтеся на мою дружину. Вона ж щойно вийшла заміж. Любить мене. Що з нею буде, коли мене посадять? Пожалій її». Потім ми повернулися до свого готелю. Він послав мене й вірменина нагору, замовив вино й банани. На якийсь час залишив нас у номері самих і зник...

— ...Суму ми поділили навпіл, бо не знайшли рахунку. Решта була в перекупника. Пізніше я дізнався, що він залякав перекупника й позабирав у нього все. Коли старий повернувся того вечора, то сказав, що Бахчеванос розрахувався з ним...

— ...Знаєш, де ми познайомилися? Працювали разом у магазині електротоварів. Я прибиральницею, а він на перевезенні. Одного разу заскочив нас на складі з секретарем завідувача. Перепросив і вийшов, але ввечері почав лякати мене, що розповідь дружині секретаря. Що скаже господареві. Потім побив мене. Того вечора ми вперше

мали зносини. Ні цього, ні пригоди з старим я не можу забути...

— ...Дещо згодом старий зробив мене єдиним спадкоємцем. Офіційно, в присутності нотаріуса й свідків. Я хотів мати гарантію від будь-яких несподіванок. Адже ми не родичі, а була ж іще його сестра та її син Арам. Зрештою, я мав дістати певну спадщину, що рятувала мене від долі мого класу.

Виготовив у друкарні візитні картки:

«Йоанніс Сільфідіс
комерсант

Александрополіс».

У тридцять два роки я, нарешті, домогся успіху. Дещо досягнув. Мав те, чого марно прагнуть ціле життя мільйони інших таких, як я. Людей, яким доля щедро подарувала різні блага. Батьків. Гроші. Обидва ока. Класову належність. Становище в суспільстві. Вони греки, а не цигани. Мають освіту. Ніколи не знали злиднів та утисків. І ось тепер їх перевершив я, людина без роду й племені.

Чим були тепер у порівнянні зі мною всі мої ровесники з дрібнобуржуазних родин? З їхньою гімназійною освітою; з їхніми татусями, що давали їм гроші на кишенькові витрати, а з сімнадцяти років водили за ручку в бордель, аби відкрити їм таємниці Афродіти; з їхніми матусями, що приносили сніданки до школи? Усі ті, що були тепер службовцями в банку, в управлінні ному, в портових та залізничних компаніях? Навіть численні вчені, адвокати, невдахи-лікарі й інші, які тинялися по приймальнях депутатів та партійних діячів, випрохуючи призначення?

Я переміг! Навіть зовні якось змінився, став ніби вищий. У рухах та манерах з'явилася впевненість і невимушеність людини, що має становище в суспільстві. Тепер можна було плескати долонями в кав'ярні, замовляти поважно і владно. Пити міцну каву. Запанібрата поплескувати по плечу перукаря, ходити до кравця й давати йому на чай.

Коли я вечорами виходив гуляти на майдан чи до пристані, то був уже іншою людиною. Людиною, що ні в чому не поступається перед дрібними буржуа та заможними господарями міста. Циганчука, приймака, хлопчика на побігеньках, якого кожен частував зашийниками, прищуватого, одноокого, сироти, служки, що вантажив па-

ки, обшарпаного шмаркача, що штовхав візок, обкрадаючи склад, більше не існувало.

Я погладшав, розпростав плечі. Здорове моє око перестало неспокійно блимати й смикатися. Заспокоїлося. Я звернувся до одного доброго лікаря, щоб зробити друге, штучне. Він дуже вдало дібрав розмір і колір, замовив око в Афінах. Воно було схоже на справжнє. Отож я почав жити, жити в справжньому розумінні цього слова, коли Бахчеванос з'явився вдруге...

— ...Ми відкрили дві крамниці в гарному місці біля болгарського кордону. Я мала свій магазинчик. Це була й кав'ярня, й шинок, і галантерейна, бакалійна та овочева крамниця. Чого тільки я там не продавала! Я певна, що в Німеччині не знайти такого магазинчика. Якби ти знав, як я любила свою крамничку! Як прибирала й доглядала. І все сама. Коли-не-коли брала за помічницю якусь дівчину з сусіднього села або де в чому допомагав він. Поступово всі сусідні квартали, військове містечко — цілий полк — стали звертатися до мене. У вечірні години я не присідала від роботи. Крам був не хтознакий, дрібниці, та коли ввечері починала підраховувати, каса була повна.

Мені дуже подобалася та робота. Казали, що моя крамничка найкраща в містечку. Ти віриш? Розповідаю не для того, щоб похвалитися, але так казали. І все це без ніякого досвіду, лише завдяки моєму бажанню й смакові. Як зараз бачу солдатів, що голосно кричали крізь дріт, просячи пива й бутербродів, циган та жінок із сусідніх кварталів, які галасували в крамниці.

Старого забула, мовби його й не було. Та несподівано ми одержали від нього листа. Як давній друг чи родич, він слав теплі вітання й запитував про життя. І ми не відповіли йому! Невдовзі прийшов другий лист, за ним третій. Потім ми одержали відрізи мені на жакет і йому на костюм...

— ...Старому, який мав купу хвороб, ставало дедалі гірше. Частковий параліч лівої ноги, страшенні болі в кінцівках зробили його дивним, примхливим, просто нестерпним. Він почав безперервно буркотіти, цілими годинами молів якісь нісенітниці. У ньому збудилися такі пристрасті, які бувають хіба що в молодості.

Навіть у молоді роки найсильніший, здається, з людських інстинктів та пристрастей не завдавав йому великого клопоту. Через це в зрілому віці Гарон був досить

холодний чоловік, особливо між сорока й шістдесятьма роками, коли він пережив період відносного заціпеніння. Тепер, після шістдесяти, пристрасть збудилася, забуяла шалено й нестримно. Всепереможна пристрасть, якої він не мав і замолоду. Кров його кипіла, немовби втрутилися шістдесят два чорти на чолі з Вельзевулом. Але розбите паралічем тіло було неспроможне відповісти як слід на поклик крові.

Проте хтивість так розпирала його, бажання були такі розбещені й нестримні, що він мріяв про будь-яку близькість із жінкою, хоч би доторкатися до неї, бодай в уяві мати її. На цьому були зосереджені всі його думки. Одного дня після його численних наполягань я запросив Фофо. Ми домовилися з старим, що вона приходить в понеділок і п'ятницю. Потім він зажадав ще й третього разу на тиждень. Та через місяць Фофо відмовилася приходити. Старий мало не сказився.

«Не піду я вже,— сказала Фофо, коли я попросив її прийти.— Не можу більше. Ти знаєш, якою треба бути героїнею, щоб спати з німічним дідуганом?»

Я пообіцяв їй платити вдвічі дорожче.

«Не можу. Піди на майдан та знайди якусь іншу. Мене нудить».

Додому я повернувся з Кулою, колегою Фофо. Але Гарон лишився незадоволений. Тоді він і згадав про тебе. Не минало дня, щоб старий не розповідав подробиць тієї вашої єдиної зустрічі. Про банани, готель та вино. І знову про те саме спочатку. Про готель, банани, вино та про твоє тіло.

Я почув небезпеку здаля, як мисливський собака чує добру дичину, хоч його відділяють від неї гори й ущелини. Не думай. Небезпеку я побачив одразу і зробив усе, що міг. Терміново переговорив із сусідкою Елефтерією. То була жінка років тридцяти п'яти, мала троє дітей. Чоловік працював у порту. Вона була повна й чиста, з довгими крутими стегнами. Коли я натякнув їй уперше, вона розлютилася:

«Що ти верзеш, чоловіче? За кого ти мене маєш? Я думала, що ти добрий і порядний, бо не чула, що ти бабій».

Потім я повторив пропозицію відвертіше. А старому тим часом не терпілося. Він часто питав про тебе. Я запевнив Елефтерію, що це аж ніяк їй не зашкодить, усе буде тишком-нишком, нема чого боятися. Ми могли б

сказати, що вона ходить прибирати. Жінка погодилася.

Старий угамувався. Став спокійний і задоволений. Я подумав, що він викинув тебе з голови. Проте... Проте одного дня покликав мене й наказав збиратися.

— «Куди?»

«У дорогу».

Мені не треба було питати, куди поїдемо. Я все зрозумів. Елефтерії він більше не бажав, перестав її приймати.

— ...Коли ми одержали тканини й четвертого листа, він щось замислив. Пізніше поділився зі мною. Написав старому листу, сповненого поваги й любові. Там були солодкі слова, лестощі та обіцянки. Писав, що вважає старого за нашого добродійника та батька. Коли б ми мали якусь матеріальну скруту, то звернулися б тільки до нього. Запрошував приїхати до нас погостювати деякий час, тим більше, що він, як сам про те пише, вже не зайнятий у крамниці, полишивши її на свого названого сина. Про догляд хай не турбується. «Я сам і моя дружина, — писав він, — будемо доглядати Вас і подбаємо, щоб Вам нічого не бракувало. Нам це зовсім не важко. Наш приємний обов'язок прикрасити Ваші останні роки. У нас Ви матимете все, чого захочете.

Приїжджайте на якийсь час. Коли не сподобається, повернетесь назад, а сподобається, залишитесь назавжди. Ми для Вас пожертвуємо всім, бо вважаємо за свого добродійника й цінуємо Вас більше, ніж родичі. Хіба не Ви зробили мене торговцем? Хіба не Ви надали мені необмежений кредит, виявили довіру? Хіба не Ви пробачили мені, коли через молодість я зробив оту дурницю, оту підлоту разом з Яньсом? Ви поставилися до мене, як батько. Я мушу теж щось зробити для Вас, виявити свою вдячність. Що ж до моєї дружини Гаруфалії, — писав він далі, — то вона тільки про Вас говорить і думає. Вона дбатиме про Вас ліпше, ніж будь-хто інший. Мовби рідна дочка. Мов дружина. Ви ніколи не будете нарікати.

Проживете свої останні роки в спокої та шані, серед близьких людей. Ми закриємо Вам очі, коли настане час вирушати в дорогу, яка, на жаль, чекає нас усіх...»

— ...Ми зачинили крамницю й сіли в поїзд. Я підтримував його за руку, щоб він не впав. Старий чоловік, понівечений роками й хворобами, ніяк не міг заспокоїтися. Поводився в дорозі, як дитина, радіючи, що побачить тебе...

— ...Коли ми одержали од вірменина телеграму «Прибуваю на залізничний вокзал швидким поїздом Александруполіс — Салоніки о 6.45», Бахчеванос розкрив мені свої плани. «Старий має,— казав він,— два будинки, крамницю й склад, повний тканин. То справжня золота копальня. Якщо ми обкрутимо його, можна буде вважати, що нам пощастило. Він неодружений, родичів у нього нема, коли виявити розум і спритність, хитрощі, а особливо терпіння, то діло вигорить...»

— ...Я привіз його й передав вам. Разом із своїм щастям. Усе, що здобув у житті, тепер мало бути втрачене, знищене до цурки. Повносив його валізи. Що я ще міг зробити? Що я міг тепер узагалі? Я вже не був господарем становища. Пустив усе на самоплив...

— ...За місяць по тому, точніше за сорок п'ять днів він відписав нам усе своє майно. Бахчеванос примусив його в присутності свідків заявити, що він скасовує свій попередній заповіт.

Через три чи чотири місяці старий помер...

— ...Я грав і програв. Хотів знайти вітиху в обіймах Фофо. Вона, сердешна, завжди кохала мене. Кохала посправжньому. Кожного вечора ми гуляли під ручку на набережній Александруполіса. Дівчина жертвувала для мене всім. Вона кинула свого сутенера Артеміса, хоч той заявив, що він з Порто-Лагоса і тут не минеться без крові. Погрожував, що попише їй обличчя. Я зловив його за теке¹ Алібертіса й вилив усю гіркоту свого життя. Лупцював Артеміса, а думав, що б'ю Бахчеваноса.

На майдані подейкували, ніби ми з Фофо одружуємося. А чому б і ні? Я знайшов кімнату недалеко від Фофо. Ходив за нею, носив її на руках. Гуляв з нею, коли вона не працювала. Ми цілувалися прилюдно. Цілі дні проводив у кав'ярні за кавою, сигаретами та горілкою.

Та коли почув, що Бахчеванос приїхав в Александруполіс для оформлення спадщини, мені перехопило подих. Він повісив на будинку оголошення про продаж, на крамниці написав одне слово: «Наймається».

Я думав про шлюб із Фофо. Дівчина спокійна й добра, лагідної вдачі. Поганих слів та скарг від неї не чути. Наркотиків не вживає, не пиячить, як інші з того кодла. Як можна бути повією і не мати ніяких ознак повії? Що таке повія? А я хто? Порядні люди ставлять нас на

¹ Мусульманський монастир (тур.).

один щабель. Хіба інші жінки краді? Елефтерія, скажімо, одружена жінка, мати чотирьох дітей, лоскотала старого на його смертному одрі. Фофо мала якісь гроші в банку, свої заощадження. Якось жили б. Якось би влаштувалися. Я міг би спробувати відкрити малу крамничку чи найняти ятку.

Та саме тоді в мене з'явилася думка, що опанувала розум і серце, думка про помсту. В мене вселився демон. Заволодів мною. Вріс у мої нутрощі так, що ні на мить не лишав мене. Коли я довідався, що ви поїхали до Німеччини, вирішив податися слідом за вами. Бо й раніше, дуже давно, мав намір виїхати за кордон. Один знайомий обіцяв надіслати мені виклик до Канади, в Саскачеван. Але потім він не подавав ніяких ознак життя. Забув про мене.

— ...Якось уранці ми дізналися, що військове містечко кудись переводять. Забирають звідси. Солдати вантажили речі на автомашини, зносили бараки, розбирали устаткування. Район збезлюдів. Крамниця більше не надихала мене. Клієнти траплялися рідко. Саме тоді в одному селі двоє мешканців Серр відкрили велику механічну майстерню. То були хлопці працьовиті, не боялися ніякої роботи, справжні знавці машин. Не те, що Бахчеванос. Будинок мені спротивився. Там усе нагадувало про старого. Про його кволе тіло. Про його сморід. Ми вирішили поїхати до Німеччини...

— ...Я поміняв багато робіт, поки осів у кафе «Spiel». Знімав кімнату разом з одним хлопцем із Драми. Часто питав себе, чи я не уламок розбитого корабля життя? Але чому? Може, тому, що шукав хліба й надії на чужині? Та хіба мало хто робить це з найдавніших часів? Мільйони людей з бідних країн їдуть до багатших. І ті, що їдуть, не найгірші. Може, навіть найкращі. Найнеспокійніші. Напевне, наймолодші.

Чим я не такий? Чим я гірший від мільйонів чужоземних робітників, що плавом пливуть у Бельгію, Швейцарію, Францію, Англію, Голландію, Німеччину? Минув рік, моє життя якось улаштувалося, налагодилося. Але вас я не забув. Моя лють не вгамувалася. Помилявся той, хто думав інакше. Люди мого складу не забувають ніколи. Крім того, моя лють і ненависть до Бахчеваноса були чимось сильнішим і запеклішим, ніж звичайні почуття. Власне, то й не була ненависть. То була жага. Жага помсти. Ця помста поступово стала метою мого життя.

Для чого я жив? Перші тридцять років жив для того, щоб позбутися недолі та злиднів. Тепер жага помсти втамована. Я щасливий. Я відплатив...

— ...Ми відкрили «Zego», справи пішли добре. Потім він довідався, що ти в Німеччині. Що питаєш про нас. Розшукуєш його. А коли він почув, що ти оселився в тому самому місті, ніяк не міг заспокоїтися. Проте справи йшли так добре...

У вікно до кімнати почало заглядати перше проміння нового дня.

— Розвидняється,— сказала Гаруфалія.

ЕПІЛОГ

У барі «Zego» збиралися тепер усі грецькі робітники району. Звільнення приголомшили всіх.

— Невже Німеччина хоче повиганяти нас? — допитувався я. — Невже вона більше не потребує іноземних робітників і хоче викинути нас, як вичавлений лимон?

Марія працює повний тиждень. Я тимчасово влаштувався в майстерню, що виготовляє линви та мотузки.

— Потрібні робітники в Швеції,— повідомив одного дня італієць із Катанджаро. — Але треба поспішати, бо країна мала, туди наїдуть швидко.

— Чи багатьох із нас може взяти Швеція? — питає його сардінець. — Хіба що сьому частину.

— Є ще Бельгія,— сказала Марія. — Там шахти.

— Під землю я не полізу,— відповів я. — Краще вмерти.

СУЧАСНА ГРЕЦЬКА ПОВІСТЬ

СУЧАСНА ГРЕЦЬКА ПОВІСТЬ

ЗБІРНИК

Переклад з новогрецької

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1981

Вошедшие в сборник произведения прогрессивных греческих писателей К. Варналиса, А. Самаракиса, Т. Грици-Мильекс, К. Валетаса разоблачают политику, идеологию и мораль буржуазного общества, рассказывают о борьбе патриотов против фашизма.

Упорядкування, біографічні довідки
та міфологічний словник
Віктора Соколюка

Рецензент *А. О. Білецький*

Перекладено за виданнями:

Κώστα Βάρναλη, Τὸ ἡμερολόγιο τῆς Πηνελόπης,
Ἀθήνα, «Κέδρος», 1956.

© Τατιάνα Γρίτσι-Μιλίξ, Καταραμένοι,
«Σπαράγματα», Ἀθήνα, «Κέδρος», 1973.

Ἀντόνη Σαμαράκη, Τὸ λάθος, Ἀθήνα,
Ἐκδόσεις Γ. Κ. Ἐλευθερουδάκης Ἀ.᾽Ε., 1974.

© Κώστα Γ. Βαλέτα, Οἱ μέτοικοι, Ἐκδόσεις Καρανάση, Ἀθήνα, 1976.

© Український переклад. Видавництво «Дніпро», 1981 р.

ЗМІСТ

Костас Варналіс.

ЩОДЕННИК ПЕНЕЛОПИ. Переклали Мотрона Батюк та
Віктор Соколюк **7**
Тетяна Гріці-Мільєкс.

ПРОКЛЯТІ. Переклали Мотрона Батюк та Віктор Соколюк **106**
Антоніс Самаракіс.

ПРОРАХУНОК. Переклала Тетяна Чернишова **135**
Костас Валетас.

ЗАРОВІТЧАНИ. Переклав Олександр Пономарів . . . **264**
Віктор Соколюк. Словник міфологічних імен **379**

СОВРЕМЕННАЯ ГРЕЧЕСКАЯ ПОВЕСТЬ
СБОРНИК
Составитель

Виктор Григорьевич Соколюк
Перевод с новогреческого

Издательство художественной литературы «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор А. М. Чербаки.
Художник О. І. Хорунжий.
Художній редактор В. А. Кононенко.
Технічний редактор О. Г. Тализіна.
Коректори Н. О. Маслова, Ю. А. Мороз.

ІБ № 1224

Здано до складання 24.02.81. Підписано до друку 17.07.81.

Формат 84×108 1/32. Папір газетний.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 20,16. Умовн. фарб.-відб. 20,475. Обл.-вид. арк. 21,624.

Тираж 50 000. Зам. 180. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць друкарні ордена «Знак Пошани» видавництва ЦК ЛКСМУ

«Молодь», на Київській книжковій фабриці,

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

С91 Сучасна грецька повість. Збірник.— Перекл. з новогрецької.; Упоряд. В. Соколюк.— К.: Дніпро, 1981.— 379 с.

Твори прогресивних грецьких письменників К. Варналіса, А. Самаракіса, Т. Гріці-Мільєкс, К. Валетаса, що ввійшли до збірки, викривають політику, ідеологію й мораль буржуазного суспільства, розповідають про боротьбу патріотів проти фашизму.

С $\frac{70500-182}{M205(04)-81}$ 182.81. 4703000000

И(Греч)

2 крб. 20 к.

СУЧАСНА ГРЕЦЬКА ПОВІСТЬ